

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

İmpakt Faktor: 1.172

Cild: 4 Sayı: 9

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Impact Factor: 1.172

Volume: 4 Issue: 9

Bakı – Baku

2024

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Almaz BƏDƏLOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
doctorant@live.com

Könül ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
abdullazadehkonul75@gmail.com

Şamxal ŞABIYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILLI, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoiy Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vəfa MAHMUDOVA, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əlövsəd ƏSGƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əsəd QURBANLI, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALİSOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. İslam HÜSEYNOV, Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Amil ƏSGƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
PhD Çapay QULİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD İvan PAVLİİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Cavid CƏFƏROV, Bakı Biznes Universiteti / Azərbaycan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
PhD İlahə ŞİXƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA, Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA, Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə BUNYATOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəzənfər CƏFƏROV, AR ETN, Kataliz və Qeyri-üzvi kimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ETN, Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, AR ETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
PhD Fatma HÜSEYNOVA, AR SN, V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu / Azərbaycan
PhD Afaq RZAYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

PhD Seymur MEŞAİK, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Şirin BAXŞƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

PhD Aygün BAYRAMOVA, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com

Assistant editors

PhD Almaz BADALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
doctoral@live.com

Konul ABDULLAYEVA, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
abdullazadehkonul75@gmail.com

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILLI, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Haji HASANOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoi State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vafa MAHMUDOVA, ANAS, Institute of Archeology and Ethnography / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aloysad ASGAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asad GURBANLI, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Islam HUSEYNOV, Academy of the State Customs Committee / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Amil ASKEROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafaq ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
PhD Chapay QULIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA
PhD Javid JAFAROV, Baku Business University / Azerbaijan
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala BUNYATOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gazanfar JAFAROV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, ETN, Institute of Botany / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,
 Institute of Natural Resources / Azerbaijan
PhD Fatma HUSEYNOVA, AR SN, V.Y. Akhundov Scientific-Research Institute of Medical Prophylaxis / Azerbaijan
PhD Afag RZAYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

MATHEMATICS AND MECHANICS

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBETALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan

PhD Seymour MESHAIK, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Shirin BAKSHALIYEVA, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

PhD Aygun BAYRAMOVA, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/9-14>

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor
hacerhuseynova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Ekoloji dilçilik

Xülasə

XX yüzilliyin ikinci yarısında, Eynar Haugen (1970-ci ildə) "dil ekologiyanı" paradigmasını yaratmışdır. Bu zaman alim, həm insan şüurunda, həm də çoxdilli icmalarda dillər arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni ekoloji tədqiqinə istinad etmişdir. Sonrakı dövrlərdə "ekologiya" anlayışının dilçiliyə tətbiq edilməsinin dairəsi daha da genişlənməyə başladı.

Praqmatika və diskursun təhlili, antropoloji dilçilik, nəzəri dilçilik, dil tədrisi araşdırmaları və dilçiliyin bütün sahələri qarşılıqlı kontaktda, ətraf mühit və müxtəliflik kimi ekoloji parametrlərin faydalılığını üzə çıxarmışdır. Bundan əlavə, ekoloji degradasiyanın həyati mövzusu linqvistik problemlər sırasına qəbul edildi. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dilin öyrənilməsinə ekologiya ilə müəyyən mənada əlaqələndirən bütün müxtəlif yanaşmalar bir yerə toplandı və dilçiliyin vahid, yeni adlanan bir sahəsi yarandı: ekolinqvistika.

Ekoloji mühit fərdin linqvistik davranışına təsir edir və qarşılıqlı əlaqənin dinamikasını müəyyən edir. Ekolinqvistikanın əsas predmeti dil, dildəyişicisi və insanla təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, kontaktlardır.

Avropa ölkələrində ekoloji dilçilik məsələlərinə münasibət bildirilmiş, müxtəlif nəzəriyyələr formalaşmışdır. Dünya dilçiliyinin bir parçası olan Azərbaycan dilçiliyində də həmin istiqamətdə tədqiqatlar aparılmalıdır.

Açar sözlər: dil, dilçilik, ətraf mühit, ekologiya ekoloji dilçilik

Hajar Hüseynova

Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philological sciences
hacerhuseynova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Ecological Linguistics

Abstract

In the second half of the 20th century, Einar Haugen (in 1970) created the "language ecology" paradigm. At this time, the scientist referred to a new ecological study of the interaction between languages, both in the human mind and in multilingual communities. In later periods, the scope of applying the concept of "ecology" to linguistics began to expand even more.

Pragmatics and discourse analysis, anthropological linguistics, theoretical linguistics, language teaching research, and all fields of linguistics have revealed the usefulness of ecological parameters such as environment and diversity in interaction. In addition, the vital topic of ecological degradation was accepted as a linguistic problem. At the beginning of the 90s of the 20th century, all the different approaches that somehow connect the study of language with ecology were gathered together and a single, new branch of linguistics was born: ecolinguistics.

The ecological environment affects the linguistic behavior of the individual and determines the dynamics of interaction. The main subject of ecolinguistics is the language, the speaker and the mutual relations and contacts between man and nature.

In European countries, attitudes towards the issues of ecological linguistics have been expressed and various theories have been formed. Research in that direction should be conducted in Azerbaijani linguistics, which is a part of world linguistics.

Keywords: *language, linguistics, environment, ecology, ecological linguistics*

Giriş

Çağdaş dilçiliyin inkişafında mühüm məsələlərdən biri, eyni vaxtda bir neçə fərqli elm sahəsini ehtiva edən, mövcud paradimlərin qovuşmasından yaranan elm sahələrinin formalaşmasıdır. Çünki cəmiyyət getdikcə daha çox inkişaf edir, mürəkkəbləşir, yeni hipotezlər yaranır, onlar isbat edilir və əlaqəli sahələrdə tədqiqatlar aparılır.

Dilçilikdə son dövrlərdə sinkretizm nəticəsində yaranmış sahələrdən biri də ekolinqvistika adlanır. Ekolinqvistika təbiətlə dilin harmoniyasından formalaşmışdır. Buraya ekoloji cəhətdən təmiz dil, təmiz mətn anlayışı, onların müəyyən edilməsi yolları, tərcümə ekologiyası və yeni bir sahə kimi, tədqiqat üsullarının, prinsip və yanaşmaların təyin edilməsi kimi məsələlər daxildir.

Ekolinqvistikanın inkişaf etdirilməsi istiqamətində müxtəlif və çoxsaylı məqalələr meydana gəlmişdir. Yeni-yeni, əlavə tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Son illərin ekoloji dilçilik üzrə aparılan tədqiqatların bir yerə toplanması zərurəti yarandı.

Ekolinqvistika dilçilikdə sosial, psixoloji və fəlsəfi istiqamətlərin kəsişməsində formalaşmış yeni dilçilik sahəsidir (Kislitsyna, 2003: 42).

Cəmiyyətin dil sferasının tədqiqində yeni elmi istiqamət kimi təbiətin və dilin inkişafının ümumi qanun və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi əsasında formalaşır, ətraf aləmin problemlərinin həllində dilin rolunu araşdırır. Bu sahənin banisi “Dilin ekologiyası” (1970) məqaləsində sosiolinqvistika və psixolinqvistikanın əlaqəsindən bəhs edən amerikalı dilçi Eynar Haugen hesab olunur.

Tədqiqat

Dilin ekologiyası həm fizioloji (yəni danışanın təfəkküründə digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə), həm də sosial (yəni dilin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunduğu cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə) təbiətə malikdir. “Dilin ekologiyası dil tədqiqatçılarından və dil daşıyıcılarından asılıdır” (Shapochkin, 2010: 66).

E.Haugenin əsas fikri ondan ibarətdir ki, dillər müxtəlif canlılar, bitki və heyvanlar kimi təbiətdə mütənəsiblik təşkil edir. Yaşamaq uğrunda digər dillərlə mübarizədə olur, bəzən qələbə çalır, yaşayır, bəzən də ölü dilə çevrilib fəaliyyətini dayandırır. Alim belə hesab edir ki, ekologiyanın predmeti psixoloji və sosial vəziyyətin nəticələrinin və onun verilmiş dilə təsirinin öyrənilməsidir. O, həm də ənənəvi ekologiya anlayışını metaforalaşdıraraq dil ekologiyası problemlərini ayrıca bir istiqamət kimi formalaşdıran ilk şəxs olmuşdur. Haugenin müddəalarından biri dillərin bioloji növlər kimi digər dillərlə və onların mühiti ilə əlaqədə yarandığını, böyüdüyünü, dəyişdiyini və öldüyünü bildirir. Nəslə kəsilmək ərəfəsində olan bioloji növlər kimi, dillər də daima təhlükə altında olur, ona görə də dilin ekologiyası bu problemi həll edərkən, dillərin ölümünün qarşısını almaq və həll etmək yollarını təklif etməlidir (Haugen, 2001: 325).

Müasir dövrdə ekoloji dilçilik üç istiqamətə ayrılır: 1) Daxili (nitq mədəniyyəti, stilistika, ritorika ilə əlaqəlidir və nitqin düzgünlüyünün, aydınlığının, məntiqinin, ifadəliliyinin və digər kommunikativ xüsusiyyətlərinin pozulmasının araşdırılmasını əhatə edir). 2) Dillərarası (ayrı bir etnik dilin yaşayış yeri kimi çoxdillilik və dillərin yoxa çıxması problemi və buna görə də Yer üzündə dil müxtəlifliyinin azalması ilə əlaqələndirilir). 3) Translingual (bədiə ədəbiyyatda, folklorlarda, publisistikada bir dilin, bir mədəniyyətin vahidlərinin, vasitələrinin, realitələrinin başqa mədəniyyətə aid olan başqa bir dilin kontekstində və vasitələriylə istifadəsi ilə bağlıdır.).

“Linqvistik ekologiya” termin olaraq Karl və Fransis Voegel tərəfindən istifadə edilmiş, onun mühüm aspektini – müəyyən bir sahədə təmsil olunan bütün dillərin istisnasız olaraq qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınması zəruri olduğu qeyd edilmişdir. “Linqvistik ekologiyada konkret bir dilə

deyil, müəyyən bir ərazidə təmsil olunan bütün dillərə hərtərəfli diqqət yetirmək lazımdır” (Voegel, 1964: 2).

Bir termin kimi “ekolinqvistika” anlayışı müasir fransız dilçi şərqsünas, ərəb, afrika dilləri və ümumi dilçilik üzrə mütəxəssis Klod Aj tərəfindən 1985-ci ildə təqdim edilmişdir. Həmin vaxtdan bəri “ekolinqvistika” anlayışı ekologiyani dilçiliklə birləşdirən bütün elmi tədqiqat sahələrində istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, biomüxtəliflik və ətraf mühit problemləri kimi ekoloji problemlər arasındakı əlaqələri öyrənən linqvistik ekologiyani dillər arasında qarşılıqlı əlaqə, xüsusən də dil müxtəlifliyinin qorunması ilə məşğul olan linqvistik ekologiyadan fərqləndirmək vacibdir. Ekoloji dilçilik dilə münasibətdə ekologiyadan götürülmüş anlayış və prinsipləri qəbul edir. Ekolinqvistik tədqiqatların istiqamətlərinə uyğun olaraq alimlər bir neçə qrupa bölünür.

Eynerin elmi fikirləri “Ekolinqvistikanın tarixi kökləri” adlı əsərində ifadəsini tapmışdır. Əsərdə bu istiqamətdə yazılmış əsas məqalələr, icmal mətnləri əks edilmişdir. Digər bölmələr isə “Ekologiya metafora kimi”, “Dil və ətraf mühit”, “Tənqidi ekolinqvistika” adlanır. Həmin bölmələrdə dil sistemləri (fonetika, leksika, morfolojiya və s.) ardıcıl olaraq ekoloji tədqiqata cəlb edilmişdir.

Əsər bir lüğət şəklində formalaşdırılmışdır. Dil daşıyıcılarının sosial xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hər bir dilin lüğət tərkibini mənsub olduğu dilin inam və etiqadlarını, mədəniyyətini, ictimai-sosial cəhətlərini ehtiva edən bir toplu/göstərici kimi qəbul etmək lazımdır. Həmin göstəricilər əsasında insanlar lüğətin aid olduğu xalqın fiziki mühitini, bu mühitin xarakterik cəhətlərini, dildəşıyıcılarının mentalitetini, mədəniyyətini öyrənmək mümkündür.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Edvard Sepirin “Dil və ətraf mühit” (1912) haqqında olan fikirləri olduqca maraqlıdır. E.Sepir ekoloji mühit anlamında “fiziki və ətraf sosial mühit” ifadəsini işlətməmişdir. Sepirin “Reader”də nəşr edilmiş yazılarında alimin dil sistemləri, strukturlar, səs sistemləri, sözün mənaları kimi məsələlərdən, yəni dilin təsvirindən kənara çıxmaq, təbiətlə dil arasında kontakt yaradılması mövzuları əks edilmişdir.

Sepirin nəzəriyyəsinə görə, hər bir dilin fiziki mühiti ölkənin topoqrafiyası, iqlimi, coğrafi simvolları, flora və faunası, insanların həyatının əsas, vacib elementlərindən ibarətdir.

Sepirin dil haqqında fikirləri yalnız bir dilə məxsus olmayıb, bir çox dilləri əhatə edir.

Bununla belə, o, xəbərdarlıq edir ki, dil və onun mühiti arasında çox yaxın əlaqə olmamalıdır: “Şübhəsiz ki, hind-german dilçiliyinin bir çox tələbələri mədəniyyəti müqayisəli dil sübutlarından yenidən qurmaq cəhdlərində tamamilə çox irəli gediblər”. Sepirə görə, bu qarşılıqlı əlaqə, məsələn, fonologiya və ya morfolojiyada deyil, sadəcə, lüğət səviyyəsində mövcuddur.

Əgər ekolinqvistika, həqiqətən də, qarşılıqlı əlaqə və müxtəliflik prinsiplərinə əsaslanırsa, Sapir bir tərəfdən fiziki və sosial mühit, digər tərəfdən dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəyə işarə etdiyinə görə, ekolinqvistikanın ilkin nümayəndəsi hesab edilir.

Sepir mədəni qrammatik korrelyasiya adlandırdığı şeylərin hədsiz müxtəlifliyini tanıyır. Həmin müxtəliflik cins kateqoriyası ilə ifadə edildiyi hallarda, “hesablama üsulları, mülkiyyət anlayışı və qadına fərqli sosial münasibət” kimi müxtəlif sahələrdə özünü göstərir.

Sepirdən təxminən yüz il əvvəl alman filosofu Vilhelm fon Humboldt da insan dillərinin müxtəlifliyinə toxunmuşdu. O, bu müxtəliflikdə insan ideyalarının inkişafı üçün böyük potensial görmüş, hər bir dilin daxili formaya malik olduğunu və dünyanın təfsiri üçün enerji mənbəyi olduğunu söyləmişdir (Makkai, 1996).

Core Ştayner linqvistik müxtəlifliyin niyə təkamül etdiyi və onun funksiyalarının nə olduğu sualını qoyarkən Humboldtun adını qeyd etmişdir. Ştaynerin məşhur “Babildən sonra” (1975) kitabından “Dil və irfan” fəslində (ikinci mətn) Ştaynerin sorğusu belədir:

Niyə həzm sistemi təkamül yolu ilə inkişaf etmiş və bütün dünyada eyni mürəkkəb üsullarla fəaliyyət göstərən canlılar yaranmışdır. Lakin nə üçün insanlar dünyada vahid bir dildən istifadə etmirlər?

Steiner dillərin şaxələndirilməsi tapmacasına Darvinin “tədrici təkamül və şaxələnmə, uyğunlaşma dəyişkənliyi və seçmə, sağ qalma sxemini tətbiq etməyə səy göstərmişdir. Bəs Darvinin həmin nəzəriyyəsinin məğzi nədən ibarətdir? Cəmiyyətin inkişafına mane olmaqmi?

Sepirin və Ştaynerin mətnləri dil və ekologiyanın öyrənilməsinin iki mühüm elementini ehtiva etmişdir. Yəni buraya dillərin müxtəlifliyi və dillə ətraf aləm arasındakı münasibətə diqqət yetirilməsi.

Müasir ekolinqvistikanın ən mühüm məsələlərindən Alvin də bəhs etmişdir.

Peter Mühlhausler-in “Ətraf-mühit problemləri haqqında söhbət” adlı icmal məqaləsində ətraf mühit haqqında danışmaq üçün mövcud dili müzakirə və tənqid etmiş, ingilis dilində heç də hər şeyin yaxşı olmadığı qənaətinə gəlmişdir.

Təbii və ətraf mühit hadisələrinin təsnifatı ilə bağlı Mühlhausler yazmışdır ki, dillərimizi dəyişməkdənsə, “çox Avropa dillərindən başqa, dillərin ətraf mühitin əsas cəhətlərini ifadə edib-ətməməsini öyrənmək və həmin yollardan xəbərdar olmaq vacibdir”.

Ekologiya metafor kimi. Adətən, metaforalar ərazini seçici işıqlandıran və digər hissələri qaranlıqda qoyan projektorlara bənzədilmişdir. Hər hansı digər evristik vasitə kimi, onlar həqiqət şərtləri baxımından deyil, gördükləri iş baxımından qiymətləndirilməlidir. Mübahisə etmək olar ki, ekologiya metaforasının mənimsənilməsi, insan dili və ünsiyyəti haqqında biliklərin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamış və onun bu sahədə potensialı tükənməzdir. Ekoloji metaforanın faydalılığı onun hər hansı bir mövzunun konkret bir aspektini deyil, bir sıra əhatə dairəsini işıqlandırmasındadır, xüsusən:

- 1) bir ekologiyanın sakinlərinin müxtəlifliyi;
- 2) müxtəlifliyi əks etdirən xüsusiyyətlər;
- 3) tələb olunan ev işləri;
- 4) ekologiyanın sakinləri arasında funksional qarşılıqlı əlaqələr.

Eynar Haugenin 1972-ci ildə çap etdirdiyi bir məqaləsində Hekkelin terminini (1866-cı ildə işlənmiş) biologiya və sosiologiyadan dilçiliyə qədər orqanizmlər arasındakı əlaqənin öyrənilməsi məsələsini genişləndirmək istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Haugenin dil ekologiyasının tərifi hər hansı bir dil və onun mühiti arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsidir, burada mühit dildən istinad dünyası deyil, kodlarından biri kimi istifadə edən cəmiyyət deməkdir. Ona görə də onun əsas qayğısı sosiolinqvistika hesab edilməlidir.

Norman Denisonun məqaləsi yeni mövzuya tətbiq edildikdə ekoloji metaforanın faydalılığını göstərir. Avropa dillərinin müxtəlifliyi və onların ekologiyasındakı son illərdə sürətli dəyişikliklər göz qabağındadır.

Denison, eyni zamanda, dil növlərinin qorunmasının nəslə kəsilməkdə olan təbii növlərin qorunub saxlanması ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilməsi məsələsini də açıq şəkildə ortaya qoyur. Nəşr zamanı, yəni 1982-ci ildə dilçilərin əksəriyyəti müdaxiləni arzuolunmaz hesab etməmişdi; bu arada nəslə kəsilməkdə olan azlıqların dilləri mövzusu linqvistik dairələrdə aktual mövzu, konfranslar, beynəlxalq simpoziumlar və peşəkar jurnalların xüsusi buraxılışları üçün mövzu olmuşdur. Denison müxtəlifliyə rəğbət bəsləyərək, onun qorunmasının özü ilə xeyli xərclər gətirəcəyini və iqtisadiyyat kimi ekologiyanın mümkün olmadığını qeyd etmişdir.

Haugen kimi, Denison da linqvistik ekologiyanın metaforik mahiyyətindən xəbərdar olmuş və onun çatışmazlıqlarından birini belə göstərmişdir: təbii ekologiyalar məskunlaşsa da, onlar açıq şəkildə məhdudlaşan təbii növlərdir. Başqa cür çıxış edən dil etiketlərinə baxmayaraq, dillərin həddləri qeyri-müəyyəndir və bir-birinə daim nüfuz edir, kontaktda olur, hətta bir-birinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Villiam F. Makkeyin məqaləsində dil vahidlərinin həmişə öz-özünə aydın olmayan dil təmaslarının öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmişdir. O, həmçinin ən son yazılarda daha qabarıq görünəcək başqa bir ekoloji problemə də toxunmuşdur: dünyada dilçilərin linqvistik formaları linqvistik davranışdan ayırmaq üçün cəhdləri olmuşdur. Çünki həm dil, həm də dil istifadəsi insanların sosial fəaliyyətləri ilə sıx əlaqədardır. İkisi arasındakı fərqin aradan qaldırılmasının nəzəri nəticələri Harris (Harris, 1989) və digər inteqrasiya dilçiləri (Trampe, 1990) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Bununla belə, ekologiya metaforası Haugen, Denison və Mackey tərəfindən tədqiq edilənlərdən başqa, dilçiliyin digər sahələrində də aktiv ola bilər. Bunun sübutu Peter Finke, Harald Weinrich və Wolf-Andreas Liebert tərəfindən yazılmış yazılarda özünü göstərir.

Finkenin iqtisadi diskursa tənqidi dilçilik tədqiqatlarında iqtisadiyyat metaforasının tarixini yunan skeptiklərinin yazılarında onun başlanğıclarına qədər izləyən Harald Weinrich tərəfindən yenidən baxılmışdır. O, ekologiyanın sakinləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətinin sırf iqtisadi amillərlə tənzimlənən zərurət olduğunu irəli sürərək, Qrisin tez-tez sitat gətirdiyi danışıq elementləri kimi dilə parametrsiz və iqtisadi mərkəzli funksional yanaşmaları xüsusilə tənqid etmişdir.

Uolf-Andreas Libert bu nəzəriyyənin bəzi müəllifləri kimi, danışanların fiziki mühitindəki dəyişikliklərin onların dilinə olan təsirlərinə açıq şəkildə diqqət yetirməklə, Haugenin dil ekologiyanın xarakteristikasını müəyyən etmişdir.

Dil və ətraf mühit. Dil və onun istifadəçilərinin təbii mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqə mövzusunun çox uzun bir tarixi vardır və sadə deterministik mövqelərin (təbiətə daha çox bağlı olan tayfaların öz təbii dillərində danışmaları təbiidir) və əsas dilçiliyin aparteid ideologiyasının (Xomskinin müstəqillik fərziyyəsi) bu sahədə irəliləyişin qarşısını almışdır. Sepirin “təbiət” və “landşaft” terminlərinin özlüyündə mədəni şəkildə qurulduğunu və təbiət hadisələri ilə bağlı bütün diskursların seçici olduğunu müşahidə etdikdən sonra bəsit korrelyasiya hesablamalarına deyil, mürəkkəb hesablamalara ehtiyac olduğu da müəyyən edilir.

Tənqidi ekolinqvistika. Hələ tənqidi dilçiliyin yaranmasından əvvəl ekolinqvistlər dildən istifadəni ekoloji baxımdan tənqid edirdilər. Bu tənqid, digər mövzularla yanaşı, nüvə enerjisi ilə bağlı müzakirələrdə evfemizmlərdən istifadə (Gründler, 1977; Hallerbach, 1978; Gigon, 1983) və ümumilikdə ekoloji diskursda ifadə yoxsulluğu (Myerson və Rydin, 1996; Muhlhausler, 1983) fikri ilə nəticələnmişdir.

“Critical Discourse Analysis (CDA)” yüksəlişindən bəri ekotənqid bir çoxları tərəfindən bu hərəkatın genişləndirilməsi və daha da inkişafı kimi qəbul edilmişdir. Lakin burada kəskin fərqlər müəyyən edilmişdir: CDA, əsasən, diskursa, yəni “şərti azadlığa” əsaslanaraq, şifahi və yazılı mətnlərin sözlərini, sintaksis və praqmatikasını tənqid edərkən, ekolinqvistlər indi dil sistemini də tənqidi şəkildə araşdırmışlar, bəzən qeyri-ekoloji parçalanmaya və insanların qalan canlı və cansız varlıqlardan ayrılmasına üstünlük vermişlər.

Nəticədə, tənqidi ekolinqvistika iki hissəyə bölünə bilər: sistem-tənqidi hissə və mətn-tənqidi hissə. Dil sisteminin (“qrammatika”) qabaqcıl tənqidi M.A.K.Hallideyin 1990-cı ildə Yunanıstanın Saloniki şəhərində keçirilən AILA konfransında etdiyi çıxışa əsaslanan “Mənanın yeni yolları: tətbiqi dilçiliyə çağırış” adlı mühüm məqaləsində dillərimizin leksik və sintaktik strukturlarında özünü göstərən artızm, cinsiyyətçilik, klassizm və “növcülük” mövzuları müzakirə edilmişdir. Hallideyin linqvistik konstruktivizmi (“dil dünyanı təşkil edir”) dilin düşüncəyə təsiri haqqında güclü fərziyələr irəli sürür, bu təsir digər ekolinqvistlər tərəfindən daha çox qarşılıqlı əlaqə kimi görülür, dil dünya sistemi bir ekosistemlə müqayisə edilir (Finke, 1983, 1996).

Nəticə

Ekotənqidi diskursun təhlili hazırda inkişaf edən bir araşdırma sahəsidir və siyasi çıxışlar, yaşıl reklamlar, ətraf mühitlə bağlı məqalələr və s. kimi mətnlərə diqqət yetirən ekoloji tənqidi məqalələrin sayı getdikcə çoxalır. Bang və Door qəzet məqalələrindən tutmuş Parlament faktlarına, nizamnamələrə və hətta ədəbi mətnlərə qədər bir sıra mətnləri yaxından təhlil edərək tətbiqi ekolinqvistikaya böyük töhfə vermişlər. Onların dil və ekoloji böhran arasındakı qarşılıqlı asılılığı çox kəskin şəkildə vurğulayan fikirləri növbəti kitablara daxil edilməlidir. Bunlardan başqa, ekolinqvistikaya dair əsərləri, maraqlı fikirləri ilə fərqlənən ekolinqvistlər Riçard J. Alexander, Andrea Gerbig, Anna Vibeke Lindo, Adam Makkai, Andrew Pawley, Yvonne Stork və Frans Verhagen və başqalarının da dəyərli əsərləri tədqiq edilməli, əsərlərinin nəşri təmin edilib, beynəlxalq səviyyədə yayımlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Door, J., Jorgen, Chr.B. (1996). The Dialectics of Ecological Experiences. *Language and Ecology. Ecolinguistics: Problems, Theories and Methods*.
2. Door, J., Jorgen, Chr.B. (1996b). Language, Ecology and Truth –Dialogue and Dialectics. A. Fill, pp. 17-25.
3. Essays for the AILA '96 Symposium (edsj. Chr. Bang, J. Door, R.J. Alexander, A. Fill, F. Verhagen). Odense: Research Group for Ecology, Language and Ideology, pp. 91-105.
4. Fill, A. (ed.) (1996). *Sprachökologie und Ökolinquistik*. Tübingen: Stauffenburg.
5. Finke, P. (1983). Politizitat. Zum Verhältnis von theoretischer Harte und praktischer, Relevanz in der Sprachwissenschaft', in *Sprache im politischen Kontext* (ed. P. Finke).
6. Finke, P. (1996). Sprache als *missing link* zwischen natürlichen und kulturellen Ökosystemen. Überlegungen zur Weiterentwicklung der Sprachökologie. A. Fill, pp. 27-48.
7. Gigon, A. (1983). Ausgestorben oder ausgerettet? Beschönigende Begriffe (Euphemismen) in Natur und Umweltschutz. *Natur und Landschaft* 11, 418-21.
8. Griindler, H. (1977). Kernenergieerwerbung. Die sprachliche Verpackung der Atomenergie. Aus dem Wörterbuch des Zwiedenkens. *Literaturmagazin* 8, 69-89.
9. Hallerbach, J. (ed.) (1978). *Die atomare Gesellschaft. Grundfragen für den Dialog um die Kernfrage*. Darmstadt: Luchterhand.
10. Haugen, E. (2001). The Ecology of Language, ed: Fill / A. Muhlhausler, P. The Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment, pp.325.
11. Harris, R. (1989). The Integrationist Critique of Orthodox Linguistics. *The Sixteenth*.
12. Kislitsyna N. (2003). Ekholingvistika – novoe napravlenie v yazykoznanii. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*. № 37. c. 42-45.
13. Lacus, F. (1989). (ed. M.P.Jordan). Lake Bluff, IL: Linguistic Association of Canada and the United States, pp. 63-77.
14. Makkai, A. (1996). Die Welt als Bewußtsein und Paraphrase: zur gesamtökologischen Fundierung des menschlichen Sprachverständnisses mit besonderer Berücksichtigung der Sprachphilosophie Wilhelm von Humboldts und ihrer Relevanz für die theoretische Sprachwissenschaft des 21. pp. 77-91.
15. Muhlhausler, P. (1983). Talking about Environmental Issues, this volume.
16. Myerson, G., Yvonne R. (1996). *The Language of Environment. A New Rhetoric*. London: University College London Press.
17. Shapochkin, D.R.(2010). Kategoriya ekzistentsional'nosti kak vazhnaya sostavlyayushchaya ekhologicheskoi sistemy yazyka. *Mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf.*, Izd-vo TyuMGU, c. 65-71.
18. Trampe, W. (1990). *Ökologische Linguistik. Grundlagen einer ökologischen Wissenschaftsund Sprachtheorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
19. Voegilin, C.F., Voegilin, F.M. (1964). Languages of the world: Native America Fascicle One. *Anthropological Linguistics*, 6 (6). pp.2-10

Daxil oldu: 08.07.2024

Baxışa göndərildi: 02.08.2024

Təsdiq edildi: 10.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/15-19>

İradə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
irade.kerimova.81@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>

“Qara” arxaik komponentli toponimlər leksik-semantik müstəvidə

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan toponimiyasında “qara” arxaik apelyativli Qarayazı, Qarabağlar, Qarabağlı və Qarabağlılar toponimlərinin leksik-semantik, etimoloji təhlilindən bəhs olunur.

Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Qarabağlar və Qarabağlılar toponimlərinin paralelləri geniş arealda yayılmışdır. Qarayazı Göyçay, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qeydə alınmış toponimlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, “qara” arxaik apelyativi əsasında yaranmış toponimlərin I komponenti *qara* sözünün mənası haqda Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mülahizələr mövcuddur. *Qara* sözü qədim türk dillərində “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sıravı”, “zülmet”, “tutqun”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “mal-qara”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarında işlənmişdir.

Tərkibində “yazı” komponenti olan həm makro, həm də mikrotoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Qarayazı toponiminin də II komponenti *yazı* sözü qədim türk dillərində “çöl, geniş düzən yer” mənalarında işlənmişdir. “Çöl, düzən yer” anlamında işlənən *yazı* sözü Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *düz* termini ilə əvəz olunaraq, ərazinin relyef formasını bildirməkdədir.

Açar sözlər: toponim, etnotoponim, oykonim, oronim, arxaik, apelyativ

İradə Kərimova

Azerbaijan State Pedagogical University
Ph.D. in Philology
irade.kerimova.81@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>

Toponyms with "kara" archaic component on the lexical-semantic level

Abstract

The article deals with the lexical-semantic and etymological analysis of the toponyms of the archaic appellative "kara" in Azerbaijani toponymy, Karayazi, Karabaglar, Karabagli and Karabagli.

Parallels of the toponyms Karabakh, Karabakhlar and Karabakhlilar are spread over a wide area in the territory of Azerbaijan. Garayazi is one of the toponyms registered in Goychay, Gazakh and Aghstafa regions.

In general, there are various opinions in Azerbaijani linguistics about the meaning of the word *kara*, the I component of the toponyms formed on the basis of the archaic appellative "kara". The word *black* in ancient Turkic languages means "color", "simple", "primitive", "ordinary", "darkness", "gloomy", "soil", "hilly", "mountainous", "earth", "mass", "crowd", "cattle", "evil spirit", "dense, impenetrable", "hard", "unfortunate", "big, huge, majestic", "strong, brave" etc. developed in its meanings.

Both macro and microtoponyms containing the "writing" component are widespread in the territory of Azerbaijan. The II component of the toponym *Karayazi* also has the meaning of "desert, wide flat land" in ancient Turkic languages. The written word used in the meaning of "desert, flat

land" has been replaced by the term flat in the modern Azerbaijani literary language, indicating the relief form of the area.

Keywords: *toponym, ethnotoponym, oikonym, oronym, archaic, appellative*

Giriş

Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Qarabağlar və Qarabağlılar toponimlərinin paralelləri geniş arealda yayılmışdır. Qarayazı Göyçay, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qeydə alınmış toponimlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, “qara” arxaik apelyativi əsasında yaranmış toponimlərin I komponenti *qara* sözünün mənası haqda Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mülahizələr mövcuddur. *Qara* sözü qədim türk dillərində “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sırası”, “zülmet”, “tutqun”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “mal-qara”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarında işlənmişdir.

Tədqiqat

Qarayazı – Azərbaycan toponimiyasında Göyçay, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində oykonim və oronim kimi qeydə alınmışdır. Göyçay rayonu ərazisində yerləşən Qarayazı kəndi əvvəllər Qurd kəndi adlandırılmışdır. Kənd türkdilli *qurd* tayfasına mənsub ailələrin Qarayazı adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (Azərbaycan, 2007: 38).

Ağstafa rayonunun Köçvəlli i.ə.v.-də mövcud Qarayazı qəsəbəsinin adı Böyük Vətən müharibəsindən sonra Qarayazı xəzlik heyvanlar savxozunun malikanəsi yaxınlığında salındığına görə verilmişdir (Azərbaycan, 2007: 38).

Qarayazı arxaik apelyativli toponiminin birinci komponenti “qara” sözünün mənaları haqqında türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onomastikaya dair tədqiqatlarda da, rəng bildirən sözlər, o cümlədən *qara* sözünün mənalarından yeri gəldikcə bəhs olunmuşdur.

M.Hüseynova Azərbaycan toponimik sistemində “qara” sözünün müxtəlif mənə çalarlarından bəhs edərək bu sözün “qaranlıq”, “zülmet”, “tutqun”, “sərt”, “qəmli”, “kədərli”, “mal-qara”, “yığın”, “bədbəxt”, “dəstə”, “camaat”, “qoşun”, “xalq”, “quru”, “torpaq”, “təpə” və s. arxaik mənaları olduğunu vurğulayır (Hüseynova, 2023: 203).

Şübhəsiz ki, “qara” sözünün arxaik mənaları toponimik layda daha çox saxlanmışdır. Külli miqdarda toponim və mikrotoponimlərin əsasən, birinci komponenti kimi işlənən *qara* sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənbələrdə qeydə alınan “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sırası”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarından hansını daşdığını müəyyənləşdirmək çətindir (Əhmədov, 1984: 173).

Məlumdur ki, türk onomastikasında, tərkibində “ağ” və “qara” sözləri olan xüsusi adların izahında müxtəliflik, fikir ayrılığı özünü göstərir. Qeyd olunduğu kimi, həm “ağ”, həm də “qara” sözləri tarixən çoxmənalı olmuş və onların ifadə etdikləri mənə dairəsi geniş olmuşdur. Toponimlərin tərkibində işlənərkən bu sözlərin hansı mənəni ifadə etməsi də bu baxımdan bəzən mübahisə doğurur.

Qarayazı toponiminin ikinci komponenti “yazı” sözüdür. Bu söz qədim türk dillərində “çöl, geniş düzən yer” mənalarından işlənmişdir. “Çöl, düzən yer” anlamında işlənən *yazı* sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində *düz* termini ilə əvəz olunaraq, ərazinin relyef formasını bildirir. Tərkibində “yazı” komponenti olan həm makro, həm də mikrotoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır.

“Qara” və “yazı” komponentlərinin birləşməsi şəklində formalaşmış Qarayazı toponimini iki cür izah etmək olar: 1) böyük düz; 2) qara düz, qara rəngli torpağı olan düzənlik. Deməli, Göyçay rayonu ərazisində olan Qarayazı toponiminin tam izahını vermək üçün birinci komponentin nəyi ifadə etməsini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. N.Məmmədov bu məsələyə toxunaraq yazmışdır: “Qarayazı və Ağyazı adlı toponimlər respublikanın müxtəlif rayonlarında səpələnmişdir. Qarayazı olan bir arealda Ağyazı toponimini görmürük. Məsələn, Qarayazı oronimləri Qazax və Göyçay rayonlarında yerləşir. Lakin həmin rayonlarda Ağyazı yoxdur. Ağyazı oronimləri Qax və Xaçmaz

rayonlarındadır, orada isə Qarayazı adlı oronimlərə rast gəlinmir. Müşahidələr göstərmişdir ki, əgər Qazax rayonundakı Qarayazı sözündəki *qara* sözünün “böyük” mənasını verdiyini ehtimal etmək olarsa, Göyçay rayonundakı Qarayazı nisbətən kiçik bir sahənin adı olduğuna görə “böyük yazı” mənasında ola bilməz. Həm də belə halda haradasa, həmin rayonda “kiçik” mənasında da Ağyazı toponimi olmalı idi. Ona görə ölçü bildirən “böyük” sözü göstərir ki, yaxında “kiçik” sözü ilə düzəlmiş coğrafi adın olması labüddür. Bu səbəbdən də Göyçay rayonundakı Qarayazı adı yalnız torpağının qara olması ilə əlaqədar yaranmışdır” (Məmmədov, 1993: 54).

Biz bu fikirlə razılaşaraq Göyçay rayonundakı Qarayazı toponiminin “qara rəngli torpağı olan düz”, “torpağı qara rəngə çalan düz, düzən yer” mənasında işləndiyi qənaətinə gəlirik. Görünür, burada kənd salınmamışdan əvvəl kəndin yerləşdiyi ərazi bu cür adlanmışdır. Sonralar kənd salındıqdan sonra yerin adı ilə Qarayazı adlanmışdır.

Qarabağlar, Qarabağlı, Qarabağlılar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Qarabağlar və Qarabağlılar toponimlərinin paralelləri geniş arealda yayılmışdır. Azərbaycanın Göyçay, Daşkəsən, Şərur (Naxçıvan MR), Oğuz, Göy-göl rayonlarında Qarabağlar kənd adı kimi qeydə alınmışdır (Azərbaycan, 1999: 124-125). Qərbi Azərbaycan ərazisində də bir neçə Qarabağlar toponiminin olması barədə məlumat vardır (Budaqov, Qeybullayev, 1998: 178-179). Xaçmaz, Salyan və Samux rayonları ərazisində Qarabağlı oykonimləri mövcuddur. Tovuz r-da da, Qarabağlılar adlı kənd qeydə alınmışdır.

Əsasında *Qarabağ* sözü duran (Qarabağ, Qarabağlı, Qarabağlılar) toponimi Azərbaycan sərhədlərini aşaraq çox geniş arealda yayılmışdır. Qarabağlı (Özbəkistan), Qarabağ (Türkmənistan), Qarabağ (Əfqanıstan), Qarabağ (Şimali Qafqaz), Qarabağlar (Türkiyə) və s. toponimlər qeydə alınmışdır. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda 5 (beş) Qarabağlar kəndi olmuşdur (Pagirev, 1913: 14).

XIX əsrin ortalarında Gəncə qəzasında yaşamış *qarabağlar* tayfasından 11 ailənin Göyçay qəzasına gələrək məskunlaşması nəticəsində Göyçay r-da Qarabağlar yaşayış məntəqəsi yaranmışdır. Doğrudur, bəzi kənd adlarına münasibətdə fərqli fikirlə də üzləşirik. Məsələn, Daşkəsən rayonundakı kəndin əsl adının Qaratağlılar olmasını, kəndin vaxtilə Türkiyə ərazisindən gəlmiş Qara Tağı adlı şəxsin salmasını yerli məlumatla istinadla qeyd olunur (Tapdıqoğlu, 2004: 34). Biz belə qənaətdəyik ki, Qaratağlılar adının sonradan Qarabağlarla əvəz edilməsi yalnız yerli səviyyədə dar dairədə yayılmış fikirlərdən başqa bir şey deyildir.

Qarabağlar sözünü üç komponentə ayırmaq mümkündür: *Qara+bağ+lar*. Buradakı birinci iki komponent sadə leksik vahiddir. “-lar” cəm şəkilçisidir.

“Qara” sözünün mənaları haqqında türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində çox yazılmışdır. Onomastikaya dair tədqiqatlarda da rəng bildirən sözlər, o cümlədən bu sözün mənalarından yeri gəldikcə bəhs olunmuşdur.

Şübhəsiz ki, *qara* sözünün arxaik mənaları toponimik layda daha çox saxlanmışdır. “Külli miqdarda toponim və mikrotoponimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən qara sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənbələrdə qeydə alınan “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sıravı”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütə”, “camaat”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bəd-bəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarından hansını daşdığını müəyyənləşdirmək çətindir” (Əhmədov, 1984: 173).

Aydındır ki, Qarabağ toponimində də “qara” sözünün bəhs olunmuş mənalarından biri işlənir. Lakin ilk əvvəl Qarabağ sözünün mənbələrdə işlənməsi ilə bağlı bir məsələyə baxmaq lazım gəlir. T.Hacıyeva yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da (IV boy) “Qarabağlar üzərinə ova çıxdı” məlumatındakı Qarabağlar toponiminin yeri məlum deyil” (Hacıyeva, 2010: 42). Əslində T.Hacıyevanın KDQ-dan verilmiş cümləsində səhv vardır. Orada, yəni KDQ-də “Qarabağlar” sözü yox, “qara tağlar” söz birləşməsi işlədilmişdir. “Qazan oğlunu alub qara tağlar üzərinə ava çıxdı” (Kitabi, 1988: 69), “Qazan bəg oğlu Urus bəgin tutsaq olduğu boy”da Qazanın dilində bir sıra yer adları səslənir: “Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuqla çıxayın. Ox atdığım yerləri, qılıc çalub baş kəsdığım yerləri göstərəyim. Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağan, Gögcə tağa aluban çıxayın” (Kitabi, 1988: 69). Qeyd olunan ərazilərin müasir Qarabağ ətrafında və ya ona yaxın olması ehtimalı şəksizdir. Bununla yanaşı, bu boyda “Qaradərə” adlanan yer adı çəkilir. “Qaradərə ağzında qadir verən, qara buqa dərisindən beşiginin yapuğu olan, acığı tutanda qara taşı kül eləyən,

qara bığın yedi yerdə ənsəsində dügən Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi” (Kitabi, 1988: 77). Burada adı olan Qaradərə Qarabağda yerləşməsi göstərilir: “Qaradərə toponim. Qarabağda qədim bir yer adı”. Deməli, KDQ-də haqqında söhbət açılan oğuz yurdunun bir hissəsi də indiki Qarabağı əhatə etmişdir.

R.Yüzbaşov, K.Əliyev və Ş.Sədiyevin kitabında *Qarabağ* toponiminin izahı ilə bağlı irəli sürülən fərziyyələr (“qara üzümlü bağ”, “qara yarpaqlı meşə”, “şimal-qərb bağı”) yer alır. Müəlliflər *qara* oniminin vaxtilə “rəng”, “ağır”, “qərb”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq” mənalarında işləndiyinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanaraq yazmışlar: “Qarabağ sözündəki “qara” sıx-qalın, və çoxluq məfhumu ifadə etdiyindən, *Qarabağ şəhəri* “sıx-qalın, çoxlu bağı olan şəhər” mənasını daşıyır” (Yüzbaşov, Əliyev, Sədiyev, 1972: 3-64).

A.Axundov Qarabağ paleotoponimi ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq yazır: “Qarabağlar omotoponimini, görünür, Qarabağ və Qarabağlılar toponimlərindən fərqləndirmək lazımdır. Bizcə bunlardan birincisi müstəqil yolla yaranmış və mənası “çoxlu bağ olan yer” deməkdir. Qarabağlı və Qarabağlar toponimləri isə respublikamızın qədim tarixi olan “Qarabağ” yer adı ilə bağlıdır” (Axundov, 1983: 48-49). Biz də bu mövqedə durmaqla yanaşı, ümumiyyətlə, tərkibində “qarabağ” sözü olan toponimlərin mənşə birliyini, qarabağ sözünün isə etnotoponim olmasını qəbul edirik.

Qarabağ Azərbaycanda tarixi ərazinin adıdır. Kiçik Qafqaz dağlarından başlamış Kür və Araz çayları arasında ərazini əhatə etmişdir. Qarabağ ən qədim insan məskənlərindən biridir. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri də ilk dəfə burada aşkar olunmuşdur. Qədim dövrdən Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olan Qarabağda alban, arran, qoroz, uti, qarqar peçeneq və b. tayfalar da yaşamışlar. Qarabağ bir neçə vilayət, tarixi əyalətlərə bölünürdü. IV əsrdə burada xristianlıq yayılmağa başlamışdır. V əsrdə hunlar, VII əsrdə isə xəzərlər Qarabağda məskunlaşmışlar. Ərəblər Qarabağı işğal etdikdən sonra VIII əsrdən başlayaraq burada islam dini hakim mövqeyə keçmişdir.

Məlum olduğu kimi, qədim kəngər-peçeneqlərin *qarabağ* adlı tayfası da olmuşdur. Peçeneqlər hələ eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda yaşamış türkdilli tayfanın adıdır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Qarabağ, o cümlədən də Qarabağ əsaslı etnotoponimlərdən həm tarixçilər, həm də toponimistlər çox yazmışlar. Son illərdə bu sahədə tədqiqatların sayı kifayət qədər çoxalmışdır. Bu məsələ ilə bağlı yeni söz demək çətin olduğundan tədqiqatçılar çox zaman mövcud fikirlərin müəyyən qismini sadalamağa, əvvəllər gəlinmiş bir nəticənin üstündə dayanmağa üstünlük verirlər (Hacıyeva, 2010: 39-40).

Bəzi tədqiqat işlərində isə əvvəl verilmiş məlumatların və irəli sürülmüş fikirlərin eynilə təkrarlanması, təkrarlanan hissənin yalnız müəyyən bir yerində əvvəlki müəllifə istinad edilməsinə də rast gəlinir.

Məsələn, T.Hacıyevanın məqaləsində “Qarabağlar” haqqındakı bölmə A.Axundovun əsərindəki ilə tam üst-üstə düşsə də, A.Axundova istinad bir yerdə verilmişdir (Axundov, 1983: 46-49; Hacıyeva, 2010: 39-40).

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1983). *Torpağın köksündə tarixin izləri*. Gənclik.
2. *Azərbaycan toponimləri*. (1999). Ensiklopedik lüğət. ASE baş redaksiyası nəşri.
3. *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. (2007). İki cildə, II c., Şərq-Qərb.
4. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Nafta-Press, Oğuz eli nəşriyyatı.
5. Əhmədov, T. (1984). Azərbaycan paleotoponimiyasında qədim leksik-semantik elementlər. *Azərbaycan filologiyası məsələləri*. II., 169-178.
6. Hacıyeva, T. (2010). Oğuznamələrin ümumtürk toponimik sistemi. *Onomastika*, №1, 39-43.
7. Hüseynova, M. (2023). *Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili*. ADPU nəşriyyatı.
8. Kaşğari, M. (2006). *Divanü-lüğət-it türk*. Dörd cildə, Ic. Ozan.

9. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (1988). Yazıçı.
10. Məmmədov, N. (1993). *Azərbaycan yer adları (oronomiya)*. Azərənəşr.
11. Paşayev, D.D. (1913). *Alfavitnyi ukazatel' v pyativerstnoi karte Kavkaza*. Tiflis.
12. Tapdıqoğlu, N. (2004). *Göyçay rayonu və onun toponimiyası*. Təhsil NPM.
13. Yüzbaşov, R., Əliyev, K., Sədiyev, Ş. (1972). *Azərbaycanın coğrafi adları*. Maarif.

Daxil oldu: 29.07.2024

Baxışa göndərildi: 15.08.2024

Təsdiq edildi: 12.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/20-24>

Təranə Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
terane.nagiyeva.79@mail.ru

Cümlədə söz sırası sintaktik təkamülün aspektlərindən biri kimi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində cümlədə söz sırası ilə bağlı məsələlər qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə araşdırılır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sintaktik norma olaraq cümlə strukturunda mübtədə əvvəldə, xəbər sonda, ikinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflik isə ortada – baş üzvlərin arasında gəlir. Bu norma səciyyəli qanunauyğunluğa elmi, rəsmi, publisistik üslublarda ciddi riayət olunur. Canlı danışq dilində və bədii üslubda cümlədə söz sırası pozula bilər. Bədii üslubda söz sırasının pozulması daha çox üslubi effekt, canlı danışq dilinə yaxınlaşma, uyğunlaşma və sadə ünsiyyətə meyil məqsədilə baş verir.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə qohum olmayan Hind-Avropa dillərində isə cümlədə əvvəldə mübtədə, sonra isə xəbər gəlir, baş üzvlərdən – mübtədə və xəbərdən sonra isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri – tamamlıq, təyin, zərflik gəlir.

Məqalədə sintaktik təkamül prosesi ilə norma arasında üzvi əlaqənin formalaşması prosesində cümlə strukturunda söz sırası amilinin rolu tədqiq olunur, vurğulanır ki, dialektik bir hadisə olan təkamüldə normanın formalaşması prosesini cümlədə söz sırasını nəzərə almadan hərtərəfli öyrənmək düzgün olmaz.

Açar sözlər: söz sırası, cümlədə inversiya, sintaktik norma, sintaktik struktur, dil sistemi

Tarana Naghiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Ph.D. in Philology
terane.nagiyeva.79@mail.ru

Syntactic evolution of word order in a sentence as one of its aspects

Abstract

In the article, issues related to the order of words in sentences in the Azerbaijani language are investigated by comparing and contrasting with related and non-related languages. As it is known, as a syntactic norm in Turkic languages, including the Azerbaijani language, in the sentence structure, subject is found in the beginning, predicate is used at the end, secondary parts -object, attribute, adverbial modifier-are in the middle-between the main parts. The characteristic regularity of this norm is strictly observed in scientific, official business, publicistic styles. Word order may be broken in a sentence in lively spoken language and artistic style. Disruption of word order in artistic style is more for stylistic effect, approach to lively spoken language, adaptation and tendency to simple communication.

In the Turkic languages, as well as, in the Indo-European languages which are not related to the Azerbaijani languages, the sentence begins with subject, followed by the predicate, and after the main members-subject and predicate, the second parts of the sentence - object, attribute, adverbial modifier are used.

In the article, the role of the word order factor in the structure of the sentence in the process of the formation of the organic connection between the process of syntactic evolution and the norm is studied, it is emphasized that it would not be correct to study thoroughly the process of the

formation of the norm in evolution, which is a dialectical phenomenon, without taking into account the word order in the sentence.

Keywords: *word order, inversion a sentence, syntactic norms, syntactic structures, language system*

Giriş

Müxtəlif sistemli dilləri bir-birindən struktur baxımdan fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də cümlədə söz sırasıdır. Bu xüsusiyyət özünü daha çox Hind-Avropa və türk dillərinin sintaktik strukturunda büruzə verir. Cümlədə söz sırasının qohum və qohum olmayan dillərdə öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyəti böyükdür. Konkret faktları təhlil etməzdən əvvəl sintaktik sıralanmanın bəzi ümumi məsələlərini nəzərdən keçirək.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə cümlədə söz sırası – “sintaktik, üslubi və mənacə əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilməsi, sıralanması” kimi izah olunur, sintaktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə üzvlərinin yerindən asılı olaraq onun sintaktik funksiyası dəyişir: “Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur” cümləsində eyni “yaxşı” sözü ismin əvvəlində təyin, feilin əvvəlində zərflik vəzifəsində çıxış edir (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020). Adı çəkilən sorğu lüğətində göstərilir ki, Azərbaycan dilində müxtəsər cümlələrdə əvvəl mübtədə, sonra xəbər gəlir. Geniş cümlədə xəbər sonda, mübtədə cümlənin ya əvvəlində, ya ortasında gəlir. Tamamlıqlar mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl, təyinlər təyinləndəndən əvvəl, zərflilər xəbərin əvvəlində işlənir. Əlbəttə, bu deyilənlər ədəbi dil norması çərçivəsində baş verir. Bədii üslubda cümlədə söz sırası gözlənilməyə bilər. Bədii əsərlərdə üslubi effekt məqsədilə cümlədə söz sırası bəzən pozulur və şifahi dil xüsusiyyətlərinə xas sərbəstlik özünü büruzə verir. Türk dillərinin sintaktik strukturundan fərqli olaraq Hind-Avropa və slavyan dillərində söz sırasında ciddi sabitlik yoxdur. Həmin dillərdə mübtədə və xəbər cümlənin əvvəlində gəlir və cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvləri baş üzvlərdən sonra yerləşmiş olur.

Tədqiqat

Azərbaycan dilində işlənən cümlələrin daxilində sözlər-cümlə üzvləri qanuna uyğun şəkildə sıralanır. Bu və ya başqa bir cümlə üzvü kimi işlənən sözlər sıralanarkən məna bütövlüyünü mühafizə edir. Dilimizin tarixi inkişafını göstərən abidələrin dilindən aydın olur ki, sözlərin sıralanmasında hər zaman məna vəhdəti nəzərə alınmışdır.

Belə bir şəraiti qeyd etmək lazımdır ki, cümlə üzvlərinin tərtibində məntiqi əlaqənin vəziyyətini yalnız nəsr dilində müşahidə etmək mümkün olduğu halda, şeir dilində onun vəziyyətini və inkişafını izləmək mümkün deyildir; çünki şeirdə vəznin və qafiyənin tələbləri və şərtlərini gözləməklə əlaqədar olaraq bu təbii sıralama pozulur və bədii söz ustalığının sərbəst hərəkət etmələrinə imkan verir.

Nəsr dilindən fərqli olaraq şeir dilində yalnız mübtədə və xəbərin sıra yeri ilə bərabər, ikinci dərəcəli üzvlər də yerini dəyişir, hətta mürəkkəb sözlər belə öz daxilinə başqa üzvləri qəbul edir. Məhz buna görə də cümlə üzvlərinin tarixi inkişafının tədqiqində hər zaman şeir dilinə əsaslanmaq məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, XI əsr Nəsimi dilində: “Münkirin əgri gözləri yüzünə baqmasun onun” cümləsində üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan tamamlıq (onun yüzünə) tərkib hissələrinə parçalanmış və xəbəri (baqmasun) öz içərisinə almışdır. Burada birləşmənin tərəfləri də yerlərini əvəz etmişlər. Lakin buna baxmayaraq, bəzən cümlə üzvlərinin sıralanmasında normal bir vəziyyətin olduğunu da müşahidə edirik.

Məsələn, “Ey cənnətin xəndan kuli, acı fərəqin xarmış” cümləsində əvvəlcə xitab, sonra təyin (acı), mübtədə (fərəqin), sonra isə xəbər (xarmış) işlənmişdir.

“Dilçilik ensiklopediyası”nda düzgün və əks söz sırası fərqləndirilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində düzgün söz sırası mübtədanın xəbərdən əvvəl gəlməsidir. Əks söz sırası isə xəbərin birinci yerdə gəlməsidir. Cümlədə tamamlıq və ya başqa üzvlər xəbərdən qabağa keçərsə, buna inversiv söz sırası deyilir. Azərbaycan dilində sabit söz sırası dedikdə isə xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi nəzərdə tutulur. Bu məsələlərlə bağlı istifadə olunan terminlərdən biri də “ardıcillıq” terminidir. Ardıcillıq dedikdə, bir qayda olaraq, təyin edənin təyin olunan sözdən əvvəl gəlməsi hesab olunur. Bu xüsusiyyət bütün dünya dilləri üçün səciyyəvidir (Musayev, 2008).

Cümlənin əsas qütblərini təşkil edən mübtədə və xəbər yeri, demək olar ki, tarix boyu sabit olmuşdur. Nəqli cümlələrdə xəbər bir qayda olaraq cümlənin axırında, mübtədə isə nisbətən oynaq olduğundan ya cümlənin əvvəlində, ya da ortasında gəlmişdir: “Uruz babasının sözünü simadı, qayıdıb geri döndü. Oğul ata sözünü iki eləməzdi, iki eləsə də oğlanı qəbul eləməzlərdi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004).

Ə.Cavadov dil vahidlərinin sıralanması sistemi məsələsindən bəhs edərək yazır: “Dil sistemi dedikdə vahidlərin (ünsürlərin) müəyyən sırasını, ardıcılığını nəzərdə tuturuq. Dil vahidlərinin sıralanması sistemi dilin istər böyük, istərsə də kiçik ünsürləri arasındakı əlaqəni nəzərdə tutur. Sıralanma dilin bütün sistemlərində, bir növ ahəng yaradır, beləliklə, dildə vahid sıra sistemi meydana çıxır. Vahid sıra sistemi isə müəyyən qanunlar əsasında cərəyan edir” (Cavadov, 2013).

Ə.Cavadov göstərir ki, dildəki sıra sistemini açıb göstərmək üçün həm morfoloji, həm də sintaktik vahidlərin sıralanması qarşılıqlı şəkildə öyrənilməlidir. Morfoloji, xüsusilə sintaktik vahidlərin sıralanma qanunlarını müəyyənləşdirmək üçün inversiyaya məruz qalmayan formalara müraciət etmək lazımdır. Tədqiqatçıya görə, dil vahidlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq üçün inversiyaya məruz qala bilməyən vahidlər bir-biri ilə tutuşdurulmalı, alınan nəticə ümumi qanun olaraq norma kimi qəbul edilməlidir. İnversiya oluna bilməyən vahidlərə ona görə müraciət etmək lazımdır ki, bunlar dilin potensial imkanlarını əks etdirir, dilin daxili imkanları əsasında yaranır (Cavadov, 2013; Xəlilov, 1968).

Ə.Cavadov cümlədə sözlərin sırasının formal əlamətlərindən bəhs edərək qeyd edir ki, dildə (cümlədə) sözlərin sıralanması semantik prinsipə görədir. Semantik sıralanma, bəzən, formal göstəricilərlə təsbit olunur. Cümlədə ismə aid semantik xətt ismin halları, feilə aid semantik xətt isə feil formaları, birinci növbədə zaman göstəriciləri üzrə hərəkət edir. Sıralanmaya xidmət edən aktivlik – passivlik, müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik, dinamiklik – statiklik və s. ismin hallarının mənasına görə sıralanır. Zaman, səbəb, nəticə, şərt kimi kateqoriyalar feil formaları üzrə sıralanır (Müasir Azərbaycan dili, 1981; Serebrennikov, 1972).

Cümlədə söz sırasının pozulması həm də üsulla əlaqəli məsələdir. Məsələ orasındadır ki, elmi üslubla bədii üslub eyni sintaktik qanunauyğunluqlarla, sintaktik normalarla tənzimlənmişdir. Elmi, rəsmi, publisistik üslubda ədəbi dil normalarına ciddi əməl olunur, cümlədə söz sırası gözlənilir. Bədii üslubda isə cümlədə söz sırası sərbəst səciyyə daşıyır. Xəbər cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda, mübtədə sonda işlənə bilər.

Aşağıda bədii ədəbiyyatdan götürülmüş və bədii üslubu səciyyələndirən nümunələrə diqqət yetirək: *-Qəmər xanım bağçaya gəldi, bütün otlar, ağaclar, güllər onun gözəlliyinə heyran qaldı.* (El çələngi, 1983).

Bu nümunədə sadə genişləndirilmiş cümlədə söz sırasına norma səviyyəsində əməl olunur. Cümləni iki sadə cümləyə ayırmaq olar: *Qəmər xanım (mübtədə) bağçaya (yer zərfliyi) gəldi (xəbər)/ Bütün (təyin) otlar(mübtədə), ağaclar(mübtədə), güllər (mübtədə)onun gözəlliyinə (tamamlıq) vuruldu(xəbər).* Bu nümunədə *otlar, ağaclar, güllər* həmcins mübtədəlardır və bütövlükdə Azərbaycan dilində söz sırası gözlənilmişdir.

-Gedirsiniz (xəbər), gediniz (xəbər), amma mollağın xeyir-duasını yadınızdən çıxartmayasız (xəbər), ey millətimizin seçilmişləri! Gediniz (xəbər), Allah sizə yaxşı yol versin (xəbər). Gediniz (xəbər), amma bunu hər dəqiqə yadınızda saxlayın (xəbər) ki, sizin boynunuzda ağır təkliflər var (xəbər) ki, onları əmələ gətirməyi millətimiz sizdən tələb edəcək (xəbər) (Məmmədquluzadə, 1984). Bu nümunədə Azərbaycan dilinin normaları üslub xatirinə pozulmuş, xəbər cümlənin əvvəlinə keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunədə xəbər iki mövqedə - həm cümlənin əvvəlində, həm də sonunda işlənmişdir.

-İndi çox heyfsilənirəm ki, ərəbcə savadım yoxdur (Məmmədquluzadə, 1984).

-Get bala, get nağıl deməyinə, sənə əlindən nağıl deməkdən savayı özgə bir iş gəlməz. Get, дума məsələsi sənə xörəyin deyil (Məmmədquluzadə, 1984).

Azərbaycan dilində bəzən zaman zərfliyi cümlənin əvvəlində gəlir. Müşahidələr göstərir ki, bu hal bir çox dünya dillərində də özünü büruzə verir:

-Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində (zaman zərfliyi) Danabaş kəndində (mübtədə) bir qərribə əhvalat olubdu (xəbər). Əhvalat (mübtədə) budu

(xəbər) ki, Məhəmmədhasən əminin eşşəyi (mübtəda) oğurlanıb (xəbər) (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982).

- Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yeni bazar çayına, dəstəmaz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982).

-Naçalnik, iki pristav, mal həkimi, xanımlardan ikisi və kazak əfsəri girdilər həyəətə və üz qoydular tövləyə tərəf (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982).

Azərbaycan dilində cümlədə söz sırası digər türk dilləri, xüsusilə oğuz qrupu türk dilləri ilə üst-üstə düşür. Oğuz qrupu türk dillərindən hesab olunan qaqauz dilində söz sırası bir qədər fərqli şəkildə formalaşmışdır. Qaqauz dilinin Azərbaycan dilindən fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs edən Afad Qurbanov yazır: “Qaqauz dilinin tarixi olduqca mürəkkəbdir. Xalqın başına gələn hadisələr dilə də öz təsirini göstərmişdir. Qaqauz dili yadlar əhatəsində müxtəlif tərəfdən təsirlərə məruz qalmışdır. Bu dilə bir tərəfdən slavyan dilləri – bolqar, rus, Ukrayna, digər tərəfdən isə roman dilləri – rumın və moldav dilləri güclü təsir göstərərək onu daha çox leksik və qrammatik dəyişikliklərə uğratmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq qaqauz dili öz oğuz-qıpçaq bünövrəsini mühafizə edib saxlaya bilmişdir (Qurbanov, 2004).

N.A.Baskakov qaqauz dilinin leksikasına və sintaksisinə yunan, roman və slavyan dillərinin, xüsusilə bolqar və rus dillərinin böyük təsir etdiyini göstərmişdir. O, qaqauz dilində söz sırasına rus dilinin təsirindən bəhs edərkən qeyd edir ki, qaqauz və rus dillərində cümlədə söz sırası, demək olar ki, eynidir:

“Йәмиш эшәк боодай ичмиш суйу йыкылмыш, патламыш өлмүш (сәел ишәк пшеницу, выпил воду, повалился, лопнул и издох). - верди она йиме (дали ему поесть). - койду софрасына (накрыли на стол)” (Baskakov, 1964).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, qaqauz və rus dillərində cümlədə söz sırası eynidir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq xəbər cümlənin əvvəlində gəlir. Daha əyani olması üçün cümlədə xəbərləri kursivdə verək və cümlələri həm də Azərbaycan dilinə tərcümə edək:

- йәмиш эшәк боодай ичмиш суйу йыкылмыш, патламыш өлмүш(сәел ишәк пшеницу, выпил воду, повалился, лопнул и издох) – yemiş eşşək buğdanı, içmiş suyu, yıxılmış, partlamış, ölmüş; - верди она йиме (дали ему поесть) – verdi ona yemək; - койду софрасына (накрыли на стол) – qoydu süfrəsinə.

Qaqauz dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində qrammatik norma çərçivəsində söz sırası, demək olar ki, öz sabitliyini qoruyub saxlayır. Aşağıdakı nümunələrdə Azərbaycan dilində olan nümunələr rus və ingilis dillərinə tərcümələri ilə verilmişdir:

Мән дүшүнүрәм ки, бу ил уғурларым çox olacaq.

Считаю, что в этом году у меня будет много успехов.

I believe that this year I will have a lot of success.

Sabah mən həmkarlarımla görüşməliyəm.

Я должен завтра встретиться с коллегами.

I have to meet my colleagues tomorrow.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində zaman zərflikləri cümlənin əvvəlində də işləyə bilər. Əslində, rus və ingilis dillərində də zaman zərflikləri cümlənin əvvəlinə keçə bilər. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində də tərcümə ədəbiyyatında tərcümə olunan dillərin (rus, ingilis və s.) təsiri ilə söz sırasının pozulması hallar müşahidə olunur.

Nəticə

Hər hansı dilin sintaktik quruluşunda aparıcı fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də cümlədə sözlərin söz sırasıdır. Söz sırası, bir qayda olaraq, dil ailələri üçün eynilik təşkil edə bilər. Məsələn, Hind-Avropa dilləri və türk dilləri üçün cümlədə söz sırası müəyyən qanunauyğunluq və sabitləşmiş sintaktik normalar çərçivəsində ola bilər. Yad dillərin əhatəsində yaşayan xalqların sintaktik quruluşunda söz sırası güclü təsirlərə məruz qala bilər. Bu xüsusiyyət oğuz qrupu türk dillərindən olan qaqauz dilində öz əksini tapmışdır. Türk dillərində, bir qayda olaraq, mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər isə sonda gəlir. İkinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflik bu iki baş üzvün arasında sıralanmış olur. Yuxarıda qeyd olunan kimi, şifahi danışmada, folklor nümunələrində, bədii

üslubda söz sırasının sintaktik normadan kənarçıxma halları ola bilər. Bu xüsusiyyət üslubi inversiya kimi səciyyələndirilir. Sintaktik təkamül məsələlərinin tədqiqi prosesində cümlədə söz sırası amilinin nəzərə alınması və təhlili olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2020). *İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*. Elm və təhsil.
2. Cavadov, Ə. (1977). *Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sıralanması*. Elm.
3. Cavadov, Ə. (2013). Dil vahidlərinin sıralanması sistemi. *Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı*. III cild, 269-284.
4. Cəfərov, S. (1959). Cümlədə sözlərin sırası. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis).
5. Dilçilik ensiklopediyası. (2008). II cild. Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Mütərcim.
6. *El çaləngi*. (1983). Gənclik.
7. Xəlilov, R. (1968). Sadə cümlədə söz sırası. *Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər*. 12-16.
8. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). Öndər nəşriyyatı.
9. Qurbanov, A. (2004). *Ümumi dilçilik*. I c., 2 cildə, Nurlan.
10. Məmmədquluzadə, C., Haqverdiyev, Ə. (1982). *Seçilmiş əsərləri*. Gənclik.
11. Məmmədquluzadə, C. (1984). *Əsərləri*. 6 cildə, III c. Azərənəşr.
12. Musayev, O. (1962). *İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırası*. Maarif.
13. *Müasir Azərbaycan dili*. (1981). III cild. Elm.
14. Баскаков, Н.А. (1963). *Введение в изучение тюркских языков*. Высшая школа.
15. Покровская, Л.А. (1964). *Грамматика гагаузского языка*. Высшая школа.
16. Серебренников, Б.А. (1972). О лингвистических универсалиях. *Вопросы Языкознания*, № 2.

Daxil oldu: 29.07.2024

Baxışa göndərildi: 05.08.2024

Təsdiq edildi: 11.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/25-29>

Sevinc Talibova
Bakı Avrasiya Universiteti
doktorant
sevincTalibova08@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-8415-0447>

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli alınmalar

Xülasə

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi dövrün tarixi-siyasi, ictimai hadisələrinin təsiri ilə dəyişmiş, yeni keyfiyyət qazanmışdır. Azərbaycan dilinin uzun illər Avropa dilləri ilə əlaqələri, həmin dillərdən sözlərin rus dilinin vasitəçiliyi ilə reallaşmışdır. Azərbaycan dilinin inkişafının müstəqillik mərhələsi, Avropa dilləri, xüsusilə ingilis dili ilə kontaktsiz dillərarası əlaqə qura bilməsi ilə xarakterizə olunur. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri, hazırkı durumu və eləcə də bu əlaqələrə qloballaşan dünyanın tələbləri prizmasından baxılmışdır. İngilis mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yeri və işlənmə sahələri nəzərdən keçirilmişdir. Ayrı-ayrı lüğətlərdən seçilmiş ingilis mənşəli sözlərin ən çox texnologiya, kommunikasiyaya aid sahələr və müasir texniki avadanlıqların adları ilə bağlı olduğu müəyyən edilmişdir. Müxtəlif illərdə nəşr olunmuş lüğətlər üzərində aparılan statistik hesablamaya əsasən, ingilis dilindən alınmaların kəmiyyətə çoxaldığı qənaətinə gəlinmişdir. Əvvəlki illərə nisbətən son 10 ildə ingilis mənşəli sözlərin işləndiyi sahələrin sayının artması müşahidə olunur. Eyni zamanda məişət üslubunda, insanların gündəlik fəaliyyətlərində də bu qəbildən olan sözlər yer almaqdadır.

Açar sözlər: lüğət tərkibi, ingilismənşəli alınmalar, integrasiya, qlobal dil, dillərarası əlaqə

Sevinc Talibova
Baku Eurasian University
PhD student
sevincTalibova08@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-8415-0447>

Borrowings of English origin in the vocabulary of the Azerbaijani language during the years of independence

Abstract

During the years of independence, the vocabulary of the Azerbaijani language changed under the influence of the historical, political and social events of the time and acquired a new quality. For many years, the relations of the Azerbaijani language with European languages and the process of acquiring words from those languages were realized through the mediation of the Russian language. The independent stage of the development of the Azerbaijani language is characterized by the ability to establish non-contact interlingual communication with European languages, especially English. In the article, relations between Azerbaijan and English, their current situation, as well as the requirements of the globalized world were considered. The place of the words of English origin in the vocabulary of the Azerbaijani language and the fields of processing were considered. It was determined that the words of English origin selected from separate dictionaries are mostly related to technology, fields related to communication and the names of modern technical equipment. According to the statistical calculation conducted on the dictionaries published in different years, it was concluded that borrowings from the English language increased quantitatively. Compared to previous years, the number of areas where words of English origin are used has been increasing in

the last 10 years. At the same time, such words are included in everyday life and people's daily activities.

Keywords: *vocabulary composition, borrowings of English origin, integration, global language, interlanguage communication*

Giriş

Hər bir dil inkişafının müxtəlif mərhələlərində digər dillərlə istər təmaslı, istərsə də təmassız dil əlaqələri mövcud olmuşdur. *“Dil əlaqələrinin əsas göstəricisi dilin başqa dildən müxtəlif linqvistik vahidləri alıb öz arsenalına daxil etməsidir”* (Tağızadə, 2006: 6). Dillərarası əlaqələr eyniisti-qamətli və məzmunlu olmamış, bəşəriyyətin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində yeni keyfiyyət qazanmış və dəyişmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin mənşəcə zəngin olması onun çoxistiqamətli dil əlaqələrindən məlumat verir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin inkişafının yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunduğundan, mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dil əlaqələrinə XXI əsrin, qloballaşmanın diqtəsində baxmaq dövrün reallığından yaranan zərurətdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ingilis dilindən alınmaların kəmiyyət və keyfiyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış, sözləmə prosesində əsas və həlledici istiqamətə çevrilmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri yeni dillərarası əlaqələrdir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsini və yenilənməsini məhz bu yeni dil əlaqələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan müəyyənəlməkdə olmaz. Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin tarixini İngilisdilli dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarından irəli gələrək ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə qurulan müxtəlif əlaqələrdə izləmək olar. Azərbaycan Respublikasının Qərb dövlətləri, eləcə də ABŞ ilə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin tarixi XIX əsrdən başlasa da, bir çox tarixi hadisələr fonunda istənilən inkişaf səviyyəsinə çata bilməmişdir. XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə kimi Azərbaycan və İngilis dillərinin bir-biri ilə qismən də olsa qarşılıqlı təması üçün real şərait mövcud olmuşdur. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar ABŞ və İngiltərənin səhmdarları Bakı neftinə, maşınqayırma sənayesinə investisiyalar yatırmış, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il 18 Oktyabrda öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra bu əlaqələr yeni müstəviyə daşınmış, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin aparıcı prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Sözsüz ki, yenicə müstəqillik qazanmış bir dövlət olaraq ölkəmiz üçün dünyanın supergüclərinin dəstəyini almaq, xüsusilə bu suverenliyin həmin dövlətlər tərəfindən tanınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il 25 dekabrda tanıdığını elan etmiş, 1992-ci il mart ayında iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Həmin ilin mart ayında Azərbaycanın ABŞ-da, noyabr ayında isə ABŞ-ın Azərbaycanda səfirlikləri açılmışdır. Böyük Britaniya isə Azərbaycan Respublikasının suverenliyini 1991-ci il dekabr ayında beynəlxalq səviyyədə tanımışdır.

Müstəqilliyinin ilk illərindən Azərbaycan ABŞ və Böyük Britaniya ilə əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət ayırmışdır. Bu əlaqələrin istiqaməti, əsasən, enerji, təhlükəsizlik, daxili islahatlar istiqamətində olmuşdur. Ə.Həsənov Azərbaycan-ABŞ əlaqələrinin vacibliyi, zəruriliyini dünyanın geosiyasi, geoiqtisadi maraqlarından irəli gəldiyini qeyd edərək vurğulamışdır: *“ABŞ dünyanın istənilən regionuna, istənilən dövlət və dövlətlərarası təşkilatlara, onların qəbul etdiyi qərarlara və yeridikləri siyasətə əhəmiyyətli təsir etmək iqtidarına malikdir. Buna onun həm iqtisadi, siyasi, hərbi gücü, həm də beynəlxalq nüfuzu imkan verir”* (Həsənov, 2005: 277). Azərbaycan coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri, qaz, neft yataqları, turistik imkanları ilə həm strateji, həm də uzun müddətli investisiya baxımından tarix boyu qərb dövlətlərinin və ABŞ və Böyük Britaniyanın diqqət mərkəzində olmuşdur. *“Hələ XIX əsrin 70-80-ci illərində Bakı neft sənayesinin yaranması və formalaşması dövründə ABŞ-ın iri kompaniyaları və şirkətləri Azərbaycan neftinə maraq göstəriblər”* (Həsənov, 1998: 144). Lakin sonrakı dövrlərdə İngiltərə və Rusiya ilə rəqabətdə Azərbaycanda möhkəmlənə bilməmişdir. Uzun fasilədən sonra ABŞ və Böyük Britaniya Azərbaycan Respublikasının enerji sektoruna, neft-qaz sənayesinə 1994-cü il 20 sentyabr tarixində bağlanmış “Əsrin müqaviləsi”nin tərəfdaş dövlətlərindən biri olmaqla qoşula bildi. Böyük Britaniya “British

Petroleum”, “Ramco”, ABŞ “Amoco” və “MCDermott” şirkətləri vasitəsilə müqavilədə yer aldılar. Bundan sonra həm ABŞ, həm də Böyük Britaniya Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya yatırmaqda maraqlı dövlətlərdən birinə çevrildi.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə keçən sözlərin də alınmasında əsas amil qloballaşan dünyanın tələblərindən irəli gəlir. D.Ağayev ingilis dilinin qlobal dil kimi xüsusiyyətlərini qeyd edərək eyni zamanda qlobal dil anlayışının da izahını və səciyyəvi cəhətlərini vurğulamışdır: “1. *İstifadəçi sayı*; 2. *Dilin coğrafi cəhətdən paylanıldığı ərazi vahidi: neçə qitədə və ölkədə istifadə olunduğu*; 3. *Məqsədlərin amplitud dərəcəsi*; 4. *Dilin milli istifadəçilərinin iqtisadi və siyasi təsiri*” (Ağayev, 2024: 7). Sözsüz ki, hazırda qeyd olunan bütün kriteriyalara cavab verən və qloballaşan dünyanın beynəlxalq və qlobal dilinə çevrilən dili ingilis dili hesab olunur. İngilis dili dünyanın iki nəhəng siyasi, iqtisadi proseslərin iştirakçısı Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniyanın və eləcə də dünyada 70-dən çox dövlətin rəsmi, BMT-nin ən çox istifadə edilən şifahi və yazılı dilidir. N.Cəfərov ingilis dilinin sürətlə yayılmasının ehtiyacdən irəli gəldiyini vurğulamışdır: “1) *Dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehtiyacının olması*; 2) *ingilis dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri*” (Cəfərov, 2014: 49). Bununla yanaşı, o, dünyada ən çox öyrənilməsinə maraq göstərilən beynəlxalq dildir.

Qloballaşma anlayışının mahiyyəti bizə eyni zamanda dillərarası əlaqələrin hazırkı durumu ilə yanaşı gələcək inkişaf istiqaməti haqqında da təsəvvür yaratmağa imkan verir. N.Cəfərov qloballaşmanın insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməsinə nəzərə alaraq qeyd etmişdir: “*Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən elə bir universal prosesdir ki, yüz, hətta min illər boyu bir-birindən bu və ya digər dərəcədə ayrılıb təcrid olunmuş, parçalanmış, diferensiaslanmış hadisələri - milli, yaxud regional xüsusiyyətləri, vərdisləri, kompleksləri modern texnologiyaların güclü təsiri altında görünməmiş bir sürətlə bir-birinə yaxınlaşdırır, qovuşdurur və nəticə etibarilə, çoxşaxəli əlaqələrlə səciyyələnən iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi-ideoloji bütövlük yaratmaqla əlahiddəliyi məhdudlaşdıraraq dünyada baş verən hadisələri, gedən prosesləri vahid məcraya salır*” (Cəfərov, 2004:78). Məhz elə buna görə də vaxtilə qonşu dillər bir-birinə söz alıb verirdilərsə, hazırda ərazi baxımından uzaq yaşayan xalqların lüğət tərkibində kifayət qədər ortaqlı sözlər işlənməyə başlanmışdır. N.Məmmədli sözlərin yeni səciyyəvi xüsusiyyəti haqqında yazır: “*Söz alınmasında xalqların təkcə qonşu ərazilərdə yaşaması əsas şərt deyildir, maddi və mədəni əlaqələrin də xüsusi rolu qeyd olunmalıdır*” (Məmmədli, 2017: 250). Texnologiyanın inkişafı, xalqlar, millətlər arasındakı uzaq məsafələrin aradan qalxması onları yaxınlaşdırdı və bu da dillər arasında sözləmə prosesinin gedişatını dəyişdi.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan ingilismənşəli sözlərin kəmiyyətini təyin etmək, eyni zamanda alınma leksik vahidlərə hansı sahələrdə daha çox tələbatın olduğunu müəyyənləşdirmək baxımından alınma sözlər lüğəti əsas mənbə hesab oluna bilər. Bu araşdırmada 2016-cı ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Yeni sözlər və mənalar” və 2021-ci ildə Q.Məhərrəminin “Yeni alınma sözlər” lüğətindən mənbə olaraq istifadə edəcəyik. Müstəqillik illərinin ilk 20 ilində müxtəlif sahələrin inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı dillərdən olan alınma sözlərin toplandığı və 2006-cı ildə nəşr olunan 2000-ə yaxın leksik vahidin izahı verildiyi “Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğətində 280-ə yaxın ingilis mənşəli söz qeydə alınmışdır. Q.Məhərrəminin 2021-ci ildə nəşr olunmuş və müstəqillik tariximizin son 30 ilində dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərin toplandığı “Yeni alınma sözlər” lüğətində isə 564 söz ingilis mənşəlidir. Göründüyü kimi, ingilis dilindən alınmaların miqdarı hər keçən il artmaqda davam edir.

Alınma sözlərin işləndiyi sahələrin müəyyənləşdirilməsi hansı sahədə yeni anlayışlara ehtiyacın olduğunu, eyni zamanda iki dövlət, iki dil arasında əlaqələrin istiqaməti, məzmunu haqqında ətraflı məlumat almağa imkan verir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan və yuxarıda qeyd etdiyimiz lüğətlərdə əks olunan ingilis mənşəli sözlər, əsasən, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və idman sahələrini əhatə edir. Bu sözlərin bir qismi ümumişlək xarakterli sözlərdir və aktiv lüğət fondunda işlənir. Sözsüz ki, burada internetin, mətbuatın da rolu böyükdür. *Biznes, biznesmen, brend, bloq, bloqer, link, sammit, pin-kod, smartfon, market* və s. sözlər bu qəbildəndir.

“Yeni mənalar, yeni sözlər” (2016) lüğətində yer alan ingilis dilindən alınmış sözlərin işləndiyi sahələr: texniki avadanlıqlar (texnologiya) 43, iqtisadiyyat 38, informasiya 30, idman 30, maliyyə 15, incəsənət 14, kulinariya 7, siyasət, hüquq 4, tibb 4, təhsil 4, marketologiya 4, nəqliyyat 4, fiziologiya 3, fəlsəfə 1, kimya 1, ekologiya 1 və s.

“Yeni alınma sözlər” (2021) lüğətindən seçdiyimiz ingilis mənşəli sözlərin işləndiyi sahələr üzrə statistikasını: texnologiya 107, informasiya 69, mədəniyyət (incəsənət) 53, siyasət, hüquq 37, kommunikasiya 37, sosiologiya 31, idman 27, texniki avadanlıqların adı 22, iqtisadiyyat 20, marketologiya 14, kulinariya 14, tibb 14, psixologiya 11, nəqliyyat 11, maliyyə 9, təhsil 9, məişət 8, hərbi 7, biznes 5, reklam 4, kompüter 3, inşaat 3, nəşriyyat 1, elm sahələri: kimya 3, coğrafiya 2, tarix 1, fizika 3, ekologiya 1, botanika 2, biologiya 1, ədəbiyyat 2, mifologiya 1, dilçilik 3, estetik 1, fəlsəfə 2, zoologiya 2, coğrafiya 1, astrologiya 1 və s.

İnternet XX əsrin ikinci yarısı meydana çıxsa da, onun yüksəlişi 90-ci illərdən başlamışdır. Məhz internetin sürətli yayılması ingilis dilinin də arealını genişləndirdi. Müxtəlif texniki avadanlıqların, texnoloji yeniliklərin, sosial şəbəkələrin istifadə alətlərinin dilinin ingiliscə olması ünsiyyət prosesində ingilis mənşəli sözlərin sürətlə yayılmasına birbaşa təsir etdi. Tədqiqat zamanı istinad etdiyimiz hər iki lüğətdə yer alan ingilis dilindən keçən sözlərin 60%-i informasiya, texnologiya, texniki avadanlıqların adları ilə bağlıdır. Bunun əsas səbəbi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlər texnologiya sənayesinin sürətli inkişafı, internetin əlçatanlığının, sosial şəbəkə istifadəçi sayının artması, yeni ünsiyyət forması, kommunikasiya imkanlarının yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə, bu sahələri əhatə edən yeni anlayışlar yarandı və dilimizdə yaranan bu ehtiyacın bir qismi də ingilis mənşəli alınmalar hesabına ödəndi. Dünya dillərinə nəzər salsaq, əksəriyyətində eyni mənşənin şahidi ola bilərik. Bu qəbildən olan bəzi ingilis mənşəli alınma söz və terminlərə nəzər yetirək.

İnformasiya: *admin, akkaunt, bayt, bit, bloq, bloqosfer, brifinq, çat, delfi, event, fayl-server, feyk, fiçe, fişinq, flaş, hedlayn, həndbuk, həştaq, hipermətn, insayder, keys, kontent, kopi-pəst, kriptofoniya, quql, layk, lid, link, listing, loding, login, oflayn, pdf, peycinq, piplmetr, plugin, pleylist, podkast, poster, press-reviz, prosumer, sayt, spam, stəndəp, troll, trolling, veb-master, veb-sayt, veb-server, yutub* və s.

Müasir texniki avadanlıqların adları: *ADSL, bankomat, blender, cakuzi, forsaj, hotlayn, krossinq, laptop, monitor, plesteysn, pleyer, pos-terminal, printer, print-server, radar, supervayzer, tablet, tandem, taymer, tester, toster, veypinq* və s.

Texnoloji yeniliklərlə bağlı anlayışlar: *akses, alloqator, android, auternet, ayfon, aypənd, aypod, aypi, ban, bitpəd, blutuz, busmaster, CD-R, CD-Rom, çip, çukbuk, dab, dataqram, delet, desktop, digital, digitayzer, disk, disket, displey, divikam, doker, domen, drayver, dron, dupeks, DVD, ekvalayzer, error, eyc-di, faks, faksimile, fartinq, fayl, fayler, fedinq, flaşkart, GPS, GSM, hab, haker, harddisk, HD, host, hosting, xeon, xon, xromakey, innovasiya, kart, keş, kompüter, konnekt, konnektor, konvertor, kreker, kursor, mediapleyer, mesencer, mikser, MMS, morfinq, mp3, multipleks, netbuk, notbuk, nou-hau, peycer, pikap, piksel, pin-kod, ram, render, reprint, rouminq, selfi, server, simkart, skaner, skayp, slayder, smartfon, so-prosessor, stek, teletayp, telnet, trekinq, vayfay, veb, videodisk, videoteks, viki, vip, voksel, votsap, VPN* və s.

Kommunikasiya: *bençmarketing, breyn-rinq, bukmərk, buktreyler, direkt-meyl, feysbuk, flaşmob, full-servis, imeyl, instaqram, interaktiv, java, kontakt, kopirayter, mass-media, maykrosoft, media, merçendayzing, mesaj, moderator, onlayn, pablik-rileyşnz, pablisiti, piar, provayder, SMA, telefaks, tok-şou, tvitter, vayber, vebinar, veb-kamera, vebkast, vebkastinq, yuzer* və s.

Müstəqillik illərində dünya bazarına birbaşa çıxışın təmin olunması nəticəsində dilimizə ingilis dilindən iqtisadiyyat, maliyyə, bank sektoruna aid yeni leksik alınmaların daxil olmasına səbəb oldu. İqtisadiyyat, biznes və maliyyə sahəsinə aid anlayışları ifadə edən söz və terminlər: *barmen, biznes, biznesmen, brend, brendinq, broyler, bum, çartinq, diler, diskaunt, distribüter, eksçeyn, françayzing, holdinq, kliring, konsaltinq, konsorsium, leybl, limited, marketing, audit, baks, bitkoin, cekpot, grant, lanç, overnəyt, spot, advertayzing, ant-treyd, art-biznes, broker, market* və s.

Nəticə

Məqalədə qeyd olunan sözlər lüğətlərdə mənşəcə ingilisdilli sözlər kimi verilənlərdir. Bildiyimiz kimi, müstəqillik illərində ingilis dili vasitəsilə də kifayət qədər başqa dillərdən alınma leksik vahidlər dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Texnoloji yeniliklərin bütün sahələrə tətbiqi, qloballaşma amilinin gücləndiyini müasir dövrdə ingilismənşəli alınmaların kəmiyyətcə artacağı qənaətinə gəlmək olar.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, D. (2024). *Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsiri*. Avtoreferat.
2. Cəfərov, N. (2014). *Tarixin tərcümeyi-halı*. AzAtaM.
3. Həsənov, Ə. (2005). *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*. Azərbaycan.
4. Həsənov, Ə. (1998). *Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)*. Azər nəşr.
5. Məhərrəmli, Q. (2021). *Yeni alınma sözlər lüğəti*. ADTM.
6. Məmmədli, N. (2017). *Azərbaycan dilində alınma terminlər*. Elm və təhsil.
7. Tağızadə, N. (2006). *Azərbaycan mətbuatında ingilis dilindən alınmalar*. Maarif.
8. *Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti*. (2016). Elm və təhsil.

Daxil oldu: 30.07.2024

Baxışa göndərildi: 07.08.2024

Təsdiq edildi: 19.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/30-34>

Yeganə Salahova
Gəncə Dövlət Universiteti
yeganə.gdu@gmail.com

Şeir dilində sifətdən ibarət dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri

Xülasə

Azərbaycan şeir dilində sifətdən ibarət dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı cəhətlər özünü göstərir və poeziyada belə sifətlərdən söz sənətkarlarımız özlərinəməxsus üslubi çalarları yaratmaqdan məharətlə istifadə etmişlər. Poeziya dili əşya, hadisə və s. adlarını bildiren isimlər qədər də onların əlamətlərini, keyfiyyətlərini bildiren sözlərlə olduqca zəngindir və onların bir hissəsini də sifətdən ibarət dialektizmlər təşkil edir. Zəngin poetik örnəklərə istinadən qətiyyətlə demək olar ki, sinonimlik cəhətdən sifətlik bildiren dialektizmlərdən şairlərimiz daha çox istifadə etmişlər. Ba da tamamilə qanunidir: çünki bir əşyanın, hadisənin bir deyil, bir neçə əlaməti, keyfiyyəti olur və bu əlamət və keyfiyyətlər də müxtəlif dərəcələr ilə, müxtəlif incəlikləri ilə mövcud olur. Şeir dilində bütün bu incəlikləri, bu cəhətləri, əlamət və keyfiyyətləri ifadə etmək üçün sifətdən ibarət dialektizmlərə də şairlərimiz müraciət etməli olurlar ki, məqalədə onların linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Poeziyanın deyim modelində – struktur-semantikasında sifətdən ibarət dialektizmlər də mühüm yerlərdən birini tutur və onlar həm təklikdə, həm də sinonim variantları ilə çıxış edərək poetik mətn quruculuğunda, müxtəlif üslubi çalarların yaradılmasında misilsiz rola malik olurlar.

Açar sözlər: dialektizm, sifət, linqvistik, şeir dili, şivələr

Yagana Salahova
Ganja State University
yeganə.gdu@gmail.com

Linguistic Features of Dialectisms Consisting of Adjectives in Poetic Language

Abstract

In the Azerbaijani poetic language, certain interesting aspects of the linguistic features of dialectisms consisting of adjectives manifest themselves, and poets have skillfully used such dialectisms to create stylistic nuances unique to themselves. In poetry, words that express qualities, attributes, and characteristics of objects, events, and names are quite rich, and a significant part of these consist of dialectisms based on adjectives. Based on rich poetic examples, it can be confidently said that our poets have more frequently used dialectisms that express the qualities and characteristics of adjectives rather than their synonyms. This is entirely lawful because an object, event, or phenomenon does not have just one attribute or quality, but rather several and these attributes and qualities also exist in various degrees and with different nuances. To express all these subtleties, attributes, and qualities in poetic language, our poets resort to dialectisms made up of adjectives, and in the article, their linguistic characteristics are discussed. In the semantic structure of poetry's phraseological model, dialectisms made up of adjectives hold an important place, and these dialectisms, along with their synonymous variants, play an unparalleled role in the creation of stylistic structures with different stylistic shades. The stylistic and grammatical capacity of poetic language is greatly expanded with the help of dialectics consisting of adjectives, and the poetic materials present in Azerbaijani linguistics are rarely seen to touch upon such important issues. Given this, the relevance of the subject discussed in the article is highlighted.

Keywords: dialectism, adjective, linguistics, poetic language, dialects

Giriş

Poeziya dilində sifətlərdən ibarət dialektizmlərin də işləklik baxımından intensivliyi müşahidə olunur və belə dialektizmlərin mənə özlüyündə əlamət və keyfiyyətin müəyyən cəhətləri dayanır. Rəng, məkan və həcm, insan və heyvanların xarici, cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini, xasiyyət, psixoloji vərdiş və bu kimi daxili keyfiyyət, bir sözlə, konkret əlamət və ümumi keyfiyyətləri bildirən sifətlərin şivə variantları da şeir mətnlərində mühüm üslubi vəzifələr yerinə yetirir.

Tədqiqat

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən “köhnə” sifətinə sinonim olaraq “nimdaş” və “boyat” dialektizmlərindən istifadə edilir: *Çıxarırsan bədənindən, Ümidləri, inamları, Halalları, haramları, Nımdaş paltar tək düşür* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1994: 374).

Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığından gətirdiyimiz bu poetik mətnlərdə “nimdaş” və “boyat” sifətdən ibarət dialektizmləri əşyanın keyfiyyətini dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edən linqvistik vahidlərdir və bu dialektizmlər leksik-semantik baxımdan da bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, incə üslubi çalarları ilə fərqli mövqələrdə dayanırlar. Belə ki “nimdaş” sözünü çörək sözünə epitet kimi işlədə bilmərik və yaxud “boyat” sözünü paltar sözünə təyinedici söz kimi işlətsək, məntiqi baxımdan uyğunsuzluq yaranar. Dilimizdə hər zaman sifət, ismin önündə gəlir, şeir dilimizdə bu qayda bəzən müəyyən poetik qanunlara uyğun olaraq pozula bilər ki, ikinci nümunədə bu hal müşahidə olunur. Əslində “çörək boyat” birləşməsində sifət isimdən əvvəldə işlədilməli idi, lakin şairin işlətdiyi bu formada da heç bir məntiqsizlik yoxdur, həmin birləşmə şairin poetik nəfəsinin təbiilik kəsb edən formasıdır. A.Şerbadin nəzərincə “...sifətin müəyyən olunması isimlərin semantik-funksional çevrilməsinin nəticəsidir” (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1994: 109).

Adi nitq şəraitində “oyuq” sözü isə kimi işlənir, lakin o, bədii mühitdə isimdən əvvəl işlənərək obyektin, yerin, məkanın əlamətini bildirməyə də xidmət göstərir və sifətin suallarına cavab verir. Məs: *oyuq yer, oyuq daş, oyuq qaya* və s. Deməli, “oyuq” sözü dilimizdə həm isim, həm də sifət kimi işlənərək paradigma yarada bilir və şair aşağıdakı mətnə həmin sözü təklildə deyil, qoşa söz şəklində (oyuq-oyuq) işlədərək təsvir etdiyi yerin xarici görüntüsünü, yəni məkanın əlamətini obrazlı şəkildə verməyə çalışmış, digər tərəfdən isə həmin qoşa söz modelində olan dialektizm vasitəsilə mücərrəd kəmiyyət çalarlığını formalaşdırmışdır: *İndi hər yan, indi aləm ayıqdır, hələ dünya oyaqdır, Oyuq-oyuq qayalıqdır* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1994: 323).

Burada “oyuq” sözü təsvir obyektini olan qayalıqların əlamətini, xarici görünüşünü göstərmək üçündür və həqiqətən də bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, İrəvan, Dərələyəz, Vədi, Zəngibasar şivələrində “çala-çuxur” mənasını ifadə edir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1964: 293). “Oyuq” sözü “oyux” fonetik variantında Zəngibasar şivəsində “şitil basdırmaq üçün yerdə qazılan çala, oyuq; quyu”, Çəmbərək şivəsində “əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişan”, Zəngibasar, Vədi şivələrində “bağ, bostanı, əkin sahəsini quşlardan və ya hər hansı zərərvericilərdən qorumaq məqsədilə ağacın paltar geyindirilərək düzəldilən müqəvva”, Əştərək şivəsində daşdan adam boyda yığılmış diki” mənalarında işlənir.

Gəncə, Şəki dialektlərində, Gədəbəy, Kürdəmir, Mingəçevir şivələrində “əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı”, Şəki dialektində, Cəbrayıl, Kürdəmir, Mingəçevir şivələrində “taxılı, bostanı, meyvəni və s. quşlardan və ya hər hansı zərərvericilərdən qorumaq məqsədilə ağacın paltar geyindirilərək düzəldilən müqəvva” mənasında işlənir (Bayramov, 2011: 102).

Sifətdən ibarət olan “xam” dialektizmi şeir mətnlərində üslubi situasiyalar ilə əlaqədar olaraq əşya və predmetlərin müəyyən keyfiyyətləri haqqında obrazlı təsəvvür yarada bilir. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bəzən ismi dialektizm kimi də işlənə bilər və Qazax dialektində isim kimi “qoruq” mənasında işlənərək predmetin adını bildirir. Məs: – Qış olanda malı xama aparırıx (Dəmirçizadə, 1951: 208).

Sifət kimi çıxış etdikdə “xam” sözünün ifadə etdiyi müxtəlif mənalarını bildirən sözlərin sonuna müəyyən morfoloji göstəricilər əlavə olunur və quruluşca düzəltmə sifətlər əmələ gətirilir. Belə ki “xam” sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində 3 mənada “bacarıqsız”, “təcrübəsiz”, “öyrəşməmiş” (heyvanın, xüsusilə ata aid.) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 568) işlənir və həmin mənaları ifadə edən sözlərin son hissələrindən aydın şəkildə görünür ki, -sız, -siz və -məmiş morfemləri isimdən və feildən sifət düzəldən şəkildədir. V.Səmədoğlunun sözlərinin birində

“xam” dialektizmi “dünya” sözüne təyin kimi işlənərək poetik fikrin yığcam və fəlsəfi tutumunun genişləndirilməsinə yönəldilmişdir: *O bayrağın kölgəsində, Bax həmin yalqız tində, Xam dünyanın yedəyində, Tamam sərxoş, it günündə* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1994: 374).

Üçüncü misrada işlənən “yedək” sözü “xam” dialektizminin leksik mənasını düzgün şəkildə açmağa yardım edir və belə məlum olur ki, “xam” sözü şeirdə “öyrəşməmiş” (dünyaya aid edilir) mənasını bildirir.

Bunlardan əlavə, geniş omonimik səciyyə kəsb edən “şax” sözü Azərbaycan dilinin Kəlbəcər şivəsində “qədim asma tərəzinin qolu, tərəzinin gözləri asılan ağac”, Daşkəsən, Tərtər, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “təzəbəy və gəlin üçün yaxın dostları tərəfindən hədiyyə olaraq gətirilən üzəri şirniyyat və meyvə ilə bəzədilmiş “budaq”, “xonça”, Gədəbəy, Zəngilan şivələrində “silos basdırmaq üçün istifadə olunan qarğıdalı gövdəsi, yaşıl kütlə”, Ağcabədi şivəsində “ağaclıq”, Şəki dialektində “lobya bitkisinin sarmaşığı qalxması üçün onun dibinə basdırılan ağaclar” mənasında işlənir (Bayramov, 2011: 454).

Şeir dilində sifətdən ibarət dialektizmlər əksər məqamlarda poetik təəssürün – təsvirin, bədii fikrin istiqamətverici faktoruna çevrilməklə özünün poetik ehtiyaclarını, üslubi imkanlarını dəyərli bir şəkildə ödəyə bilir. Sifətdən ibarət dialektizmlərin şeir dilinə sirayət etməsi estetik məziyyətləri zənginləşdirmək üçündür və onlar bəzi mətnlərində spesifik formalarında təzahür edir. Məs: *Boz ayda ağılatdı yaman yolları, Bu taydan o taya baxan yollar* (Mirzəyev, 2002: 192).

Burada “boz” sözü “ay” sözü ilə birləşərək şivələrdə işlənən “ay” adının ifadəçisi kimi işlənmişdir. “Boz ay” söz birləşməsi Azərbaycan dilinin Qazax, Naxçıvan, Şəmkir, Tərtər, Tovuz dialekt və şivələrində “qışın son ayı” (İslamov, 1996: s.276) mənasını bildirir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində əsasını, kökünü “boz” sözü təşkil edən xeyli sayda leksik vahidlər mövcuddur. Təkcə bu faktı göstərə bilərik ki, morfoloji göstəricisiz, yəni şəkilçisiz “boz” sözü Gəncə, İmişli, Yevlax şivələrində “dişi qırqovul”, Bərdə, Qarakilsə, Şuşa şivələrində “dəri xəstəliyi adı”, Bakı, Salyan dialektlərində “həyasız”, Şəmkir şivəsində “naxışsız, saya corab” (İslamov, 1996: s.59-60) mənasını bildirir. Bunlardan əlavə, Laçın şivəsində “bozağun”, “otsuz yer”, Borçalı, Füzuli, Şəmkir, Tovuz şivələrində “bozax”, “yerli qoyun cinsi”, Qazax dialektində bozulapərt “yöndəmsiz”, “Ağbaba şivəsində bozluğun “yabani bitki adı”, Daşkəsən şivəsində bozalı “keçmişdə olan tufəng növü”, Gəncə şivəsində bozarantı “səhər alaqaaranlığı”, Kürdəmir şivəsində bozarışmağ “dolaşmaq, sözləşmək”, Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər bozarmağ “hirsələnmək, əsəbləşmək, acıqlanmaq”, Gəncə şivəsində bozartdaxlanması “boz rəngə çalmaq”, Gədəbəy şivəsində bozbahar “quş adı”, Goranboy şivəsində bozdamax “doğramax”, Füzuli, Gəncə, İmişli, Qax, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəmkir şivələrində bozdamax “oxşaya-oxşaya ağlamaq”, “ucadan oxumaq və ya çalmaq”, Füzuli, Kürdəmir şivələrində bozdəli “yemiş növü”, Kəlbəcər şivəsində boze “sıyıq xörək”, İmişli şivəsində bozvənd “qoyun xəstəliyi adı”, Culfa şivəsində bozvurması “qoyun xəstəliyi adı”, Ağcabədi, İmişli şivələrində bozyorğu “quş adı” (İslamov, 1996: 276) forma və mənalarında işlənən sözlərin əsasında “boz” leksik vahidi dayanır və bunların bəzilərdən poeziyada istifadə etməklə müəyyən üslubi-semantik çalarlar yaradılır.

Bu mətnə diqqəti cəhətdən biri “göy” sifətidir, məntiqi cəhətdən yanaşdıqda birinci növ ismi birləşmənin birinci komponentində (göy ot) işlədilər “göy” sözü özünü doğrultmur, çünki ot göy rəngdə deyil, yaşıl rəngdə olur və belə söz işlətmə canlı danışıq dilində vərdiş halı almış yanlış bir faktdır və doğurdan da, danışıq dilində çox vaxt “yaşıl ot” əvəzinə “göy ot” ifadəsini daha çox işlədirik. Üçüncü misrada müşahidə edilən “keydigar” və “ağralı” sinonim dialektizmləri canlı danışıq dilinin, şairin yaşadığı bölgəsinin koloritinin təbiiliyini və şirinliyini şeir mətninə gətirir. “Keydigar” sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qafan, Meğri şivələrində “keydar” şəklində “yorulmuş, əldən düşmüş”, “arğalı” sözü isə Qazax dialektində “görünürlü, yaraşlıqlı” mənasını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 568).

“Arğalı” sözü kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır və **-li** şəkilçisi bir sıra vəzifələri ilə bərabər ismi sifətlər də düzələ bilir. Bu morfoloji göstəricidən Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialekt və şivələrdə də isimlərdən sifətlərin düzəldilməsində aktiv istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, “xına” sözü müəyyən omonim variantları ilə şivələrimizdə də işlənir. Bu söz bir variantı ilə “yabani bitki adı” mənasında Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qafan, Meğri şivələrində

çıxış edir. Nümunəyə nəzər salaq: Çəmənli ətirli, daşı **xınalı**, Uca qayaların başı **xınalı**, Çün düşən yolları, qaşı **xınalı**, Gözüm səndə qaldı Qafan dağları.

Burada qafiyə mövqeyində işlədilan “xınalı” sözü coğrafi məkanın əlamətini dolğun şəkildə səciyyələndirir və həmin söz ismi sifət dialektizmdir və **-lı** şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmişdir. Sifətdən ibarət dialektizm misrasonu mövqedə, yəni epiforik planda təkrar işlədilərək poetik semantikasında mühüm rol oynayaraq dağ obrazının müəyyən cəhətlərini, əlamətlərini əyaniləşdirir.

Məlumdur ki, isimdən və digər nitq hissələrindən sifət düzəldən şəkilçilər uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olub, ədəbi dildə olduğu kimi şivələrdə də öz izlərini qoruyub saxlamışdır. **-i**, **-yi** şəkilçisi alınma morfoloji göstəricilərdən olub, şivələrimizdə bir sıra alınma sözlərdən, yəni isimlərdən sifət düzəltmək xüsusiyyətinə malikdir. Ə.Dəmirçizadə **-i**, **-yi** şəkilçisi vasitəsilə düzələn sifətlərdən bəhs edərək yazır ki “...*bu şəkilçi Azərbaycan dilində geniş yazılmış və tamamilə azərbaycanlaşmışdır; buna görə də bu şəkilçi ahəngə tabe olaraq bir sıra rəng, oyun və geyim adları əmələ gətirir ki, bunlardan rəng adları daha çox sifətlərə aiddir. Məs: narıncı, zoğallı, qəhvəyi, gümüşü, dəmiri, ceyrani, vağzal, xançobani və s.*” (Kaşğari, 2006: 512). “Ədəbi dilimizin inkişafı da bu fikri təsdiq edir ki, ərəb mənşəli **-i**, **-yi** şəkilçisinin azərbaycanlaşması prosesi qədim dövrlərdən başlamışdır. Həmin şəkilçi yeni sifətlərin düzəlməsində başqalarına nisbətən başqa istiqamətdə inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan şəkilçisi kimi dilimizin ahənginə uyğunlaşmışdır” (Mirzəzadə, 1990: 376). Belə sifətlərin canlı şivələrimizdə daha çox işləndiyi də faktlarla təsdiq edilmişdir. M.Şirəliyevin “Bakı dialekti” əsərində buna lazımi misalları tapmaq mümkündür. Məs: **xərənozi (pişik)**, **əmiri (papaq)**, **piroxodi (alça)**, **nazəri (rəng)**, **xatuni (üzüm)**, **şireyi (üzüm)**, **çikəri (ciyərlə)** və s. (Nağıqızı, 2017, 326).

Sonuncu nümunədə “şamşax” sözü də sifətdən ibarət dialektizm olub, lirik “mən”in qamətinin, boy-buxunun əlamətini təyin edir və əslində bu şivə sözünün ədəbi dil norması “şapşah” formasıdır və sifətin çoxaltma dərəcəsini ifadə edir. Şeir dilində sifətin çoxaltma dərəcəsini ifadə edən morfoloji göstəricilərə müəyyən qədər rast gəlinir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə şair qara sözüne “qap” şəkilçisi əvəzinə “-top” ünsürünü artırmaqla işlətməmişdir: *Biri çəməndə çiçəkdir, Biri hamıdan göyçəkdir, Biri topqara birçəkdir* (Səmədoğlu, 1996: 440).

N, **m**, **s**, **p** ünsürləri ilə əmələ gələn sifətin çoxaltma dərəcəsini bildiren sözlərə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində xeyli sayda rast gəlmək olur və bunların şeir dilində işlənmə intensivliyi zəifdir. Məsələn, aşağıdakı şeir mətnində “qupquru” (yəni p ünsürü ilə) şəkildə işlədilməli olan söz “qumquru”, yəni “m” ünsürü ilə işlədilərək canlı danışıq dilinin xüsusiyyətini özündə təzahür etdirir.

Burada birinci misradan “qum quru” söz birləşməsi modelindədir və “quru” sözü əşyanın əlamətini təyin edir, həmin ismi birləşmə ilə sifətin çoxaltma dərəcəsini bildiren, “qumquru” sözü omonimlik təşkil edərək cinas vəzifəsində çıxış edir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində analitik üsulla əmələ gətirilmiş sifətin çoxaltma dərəcəsinə xidmət edən qoşa sözlər, yəni eyni sözün təkrarı ilə formalaşan leksik vahidlər çoxluq təşkil edir, şivələr üçün səciyyəvi olan bəzi sifətlər şeir dilinə də yol tapa bilir. Məs: *Birisi ağ göyərçindir, Birinin teli çin-çindir* (Səmədoğlu, 1996: 440).

Nəticə

Şeir dilinin morfoloji sistemində sifətdən ibarət dialektizmlərin linqvistik mahiyyəti geniş miqyasda aşkarlanaraq poetik təəssüratların, lirik məzmunun mühüm tərəflərini üslubi keyfiyyət və əlamət faktoru kimi konkret şəkildə ödəyir, şeiri təbii ünsiyyət şəklinə yaxınlaşdırmaqda böyük xidmət göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (1994). Ankara.
2. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (2007). Şərqi-Qərb.
3. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (1964).
4. Bayramov, İ. (2011). *Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası*. Elm və təhsil.
5. Dəmirçizadə, Ə. (1951). *Sifət. Azərbaycan dilinin qrammatikası*, I hissə.
6. İslamov, M. (1968). *Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti*. Azərb.SSR EA nəşriyyatı.

7. Kaşğari, M. (2006). *Divani-lüğət-it-türk*. I c., “Ozan”.
8. Mirzəyev, H. (2002). *Hanı o səndəki el, Dərələyəz?! “Qismət”*.
9. Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. “Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı”.
10. Nağıqızı, M. (2017). *Ruhuma beşiksə, tanı vətəndir*.
11. Səmədoğlu, V. (1996). *Mən burdayam İlahi*. “Gənclik”.

Daxil oldu: 15.07.2024

Baxışa göndərildi: 12.08.2024

Təsdiq edildi: 16.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/35-39>

Sevinj Alakbarova
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Biology
shahla-nasimi@mail.ru

**Heritability and Variability of Productivity Traits in Spring Soft Wheat Hybrids
of the First to Fourth Generations**

Abstract

A higher varietal specificity in the manifestation of traits in parental varieties was noted compared to hybrids. Two component traits of ear productivity in a series of generations were analyzed against the background of various factors, shifts in their average values and their impact on yield were predicted and determined. The phenotypic dominance index (hp) in the first generation was determined by the number of grains per ear and the weight of 1000 grains, combinations with a high level of heterosis were identified. Under the conditions of the Apsheron region, the effects of interaction between genotype and environment were determined in nine varieties of spring soft wheat and seven hybrid populations F1...F4 formed with their participation. A reliable effect of environmental conditions on all the studied traits was established. The contribution of the "year" factor to the number of grains per ear in varieties and hybrids was 10.9 and 13.9%, respectively; to the weight of 1000 grains – 5.8 and 19.5%; to the yield – 47.3 and 41.1%. The genetic component made a significant contribution to the weight of 1000 grains in varieties and hybrids (81.5 and 58.8%), as well as to the number of grains in varieties (38.4%).

Keywords: *Triticum aestivum L., variety, hybrid population, heterosis, inheritance, number of grains in an ear, weight of 1000 grains, yield*

Sevinc Ələkbərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shahla-nasimi@mail.ru

**Birinci-dördüncü nəsil yazlıq yumşaq buğda hibridlərində məhsuldarlıq
əlamətlərinin irsiyyəti və dəyişkənliyi**

Xülasə

Hibridlərlə müqayisədə valideyn sortlarında əlamətlərin təzahüründə daha yüksək çeşid spesifikasiyi qeyd edilmişdir. Qulaq məhsuldarlığının bir sıra nəsillərdə iki komponent əlaməti müxtəlif amillər fonunda təhlil edilmiş, onların orta qiymətlərinin dəyişməsi və məhsuldarlığa təsiri proqnozlaşdırılmış və müəyyən edilmişdir. Birinci nəsilə fenotipik dominantlıq indeksi (hp) sünbül başına taxılların sayı və 1000 dənənin çəkisi ilə müəyyən edilmiş, yüksək heterozlu birləşmələr müəyyən edilmişdir. Aparılan tədqiqat işində Abşeron rayonu şəraitində yazlıq yumşaq buğdanın doqquz sortunda və onların iştirakı ilə formalaşmış yeddi hibrid F1...F4 populyasiyasında genotiplə ətraf mühitin qarşılıqlı təsiri müəyyən edilmişdir. Ətraf mühit şəraitinin bütün tədqiq olunan əlamətlərə etibarlı təsiri müəyyən edilmişdir. Sort və hibridlərdə sünbül başına düşən taxıl sayına "il" əmsalının töhfəsi müvafiq olaraq 10,9 və 13,9% olmuşdur; 1000 dənənin çəkisinə - 5,8 və 19,5%; gəlirliyə – 47,3 və 41,1%. Genetik komponent sort və hibridlərdə 1000 dənənin çəkisinə (81,5 və 58,8%), həmçinin sortlarda taxılların sayına (38,4%) mühüm töhfə verib.

Açar sözlər: *Triticum aestivum L.*, sort, hibrid populyasiyası, heterozis, irsiyyət, sünbül başına taxıl sayı, 1000 dənin çəkisi, məhsuldarlıq

Introduction

A higher varietal specificity in the manifestation of traits in parental varieties was noted compared to hybrids. Two component traits of ear productivity in a series of generations were analyzed against the background of various factors, shifts in their average values and their impact on yield were predicted and determined. The phenotypic dominance index (hp) in the first generation was determined by the number of grains per ear and the weight of 1000 grains, combinations with a high level of heterosis were identified (Baganskaya 95 x Sevinj 44 and Baganskaya 95 x Aktyube).

Research

The calculation of the selection differential and the efficiency of selections carried out under contrasting environmental conditions in the second (2016) and third (2017) hybrid generations was performed. Under the conditions of 2018, the yield in the initial populations varied within 219.0...789.6 g/m², and in the selected offspring - 317.0...647.6 g/m². The average yield increase in the offspring isolated in a dry year, in relation to the initial populations, was 56.8 g/m²; in the offspring selected under conditions of excess moisture - 10.8 g/m². Correlation analysis revealed an average positive relationship between the hp index in the first generation and the selection differential in subsequent generations for the traits "1000-grain weight" ($r=0.18...0.63$) and "number of grains per ear" ($r=0.35...0.37$). The correlation between the level of heterosis and the response to selection was weak ($r = -0.12...0.27$). Selection of genotypes with a high level of selection differential for the number of grains per ear was more effective than selection for 1000-grain weight. The correlation coefficient between the degree of phenotypic dominance of traits in the first generation and the average values of traits in the F₂-F₄ generations varied within $r = 0.35...0.68$ (reliable values at the 5% level $r = 0.75$).

Breeding work aimed at increasing the productivity of grain crops includes two main levels: evaluation of genotypes in ontogenesis (small information channel) and in the breeding process as a whole (large information channel) (Kilchevskiy, 2005: 518-526). Selection of unique plants from hybrid populations of early generations is carried out, as a rule, in a small information channel. At the same time, deviations of environmental conditions from normal in one or another phase of plant development can lead to a change in its phenotype, "substituting" certain traits for selection. This channel the development of the genotype in one direction, can lead to the loss of valuable breeding material and ultimately affects the result of selection. At present, there is no unified theory and methods for identifying genotypes by phenotypes in hybrid populations by polygenic traits of productivity. The main obstacles to obtaining objective information are noises: ecological (random distribution of plant seeds across microniches of the field), ecological-genetic (systems of redefinition of genetic formulas - effects of interaction of genotype and environment), genetic (randomness of splitting and combinatorics of genes, multilocus epistasis, differential activity of genes in ontogenesis) (Dragavtsev, 2012: 251-262). Many authors believe that the use of genetic-statistical characteristics allows to significantly increase the effectiveness of selections in early generations (Kostylev, Nekrasova, 2015: 10-15; Minkach, Selikhova, 2016: 2-3).

Other authors point out the difficulty of distinguishing between hereditary and non-hereditary variability, since the process of phenotype formation in ontogenesis is too complex and covers various structural and informational levels: molecular, chromosomal, cellular, organismal, population (Maletskiy, 2009: 820; Inge-Vechtomov, 2010: 4-9). The literature contains many studies based on biometric methods: general (GCA) and specific (SCS) combining ability according to Griffing, diallelic analysis according to Heyman and others, which show the dependence of the inheritance of productivity traits on many factors: genetic characteristics of the original forms, hybrid generations, interaction of the nucleus and cytoplasm, conditions of the growing season, regional climate (Piskarev, Pankin, Kapko, 2011: 40-47; Nikitina, 2006: 59). There are also

molecular genetic approaches in selection (MAS method), allowing for chromosomal localization and mapping of genes and quantitative trait loci (QTL), and identifying markers closely linked to traits. However, the effectiveness of these methods is determined by the position of genes in the hierarchy of gene networks and depends on the complexity of metabolic pathways underlying the formation of phenotypic traits. Since the same trait can be determined by different QTLs in different ecological niches (Börner, 2002: 921-936), allelic variants of different genes will be involved in artificial selection. It is believed that for most quantitative traits that determine plant productivity, specific and constant loci do not exist in principle. The Absheron region is characterized by instability of the hydrothermal regime, the return of cold weather in the spring and early summer, frequently recurring droughts, and excess precipitation during the ripening period.

The aim of the study was to determine the genotype-environment interaction (GEI) effects in spring soft wheat varieties and hybrids formed with their participation in four adjacent generations, as well as the features of inheritance of productivity traits and the effectiveness of selection for them in the second and third generations under the influence of various factors. Novelty - in the specific conditions of the Apsheron region, intraspecific hybrids of spring soft wheat were obtained and analyzed, promising combinations for selection for productivity were identified. The influence of factors on the degree of trait development was calculated according to the method of N.A. Plokhinsky². Correlation coefficients (r) were calculated using the sample size of initial forms and hybrids ($n=16$), respectively, the values $r \geq 0.50$ and $r \geq 0.62$ were considered reliable at 1% and 5% significance levels. In the second and third generations, plants with high values of the studied traits were selected from hybrid populations at an intensity of 4-5%. The selection differential S was determined as the difference in average values between the selected group and the original population. In 2018, the selected elite plants were sown in the SP-1 nursery, and the efficiency of selections for the shift in the progeny (R) was determined as the difference in yield between the average value in the selected progenies and the corresponding hybrid families.

Conclusion

Selection for economically valuable traits is the most “bottleneck” in assessing early generations of hybrids (Kilchevskiy, 2005: 518-526), and to successfully predict the response to selection, it is necessary to study the genetic determination of the desired traits in specific soil and climatic conditions. The effects of VGS in the groups of original varieties and hybrid populations were determined based on a two-factor analysis of variance. The proportion of phenotypic variation due to the “year” factor is significant for most of the studied traits. This is consistent with the studies previously conducted in the conditions of the Euro-Northeast, to establish genetic control of economically valuable traits of spring wheat. The genetic component made a reliable contribution to the weight of 1000 grains of varieties and hybrids, as well as to the number of grains in varieties; in both cases, the yield was determined only by the weather conditions of the growing season. The effect of the “genotype x year” factor in hybrids, unlike their parents, is statistically insignificant for any of the traits. The higher contribution of the genotype in the original forms compared to hybrids is quite naturally explained by their varietal specificity in the manifestation of traits. Based on the position that selection will be effective only if the majority of the observed phenotypic variability of a trait is genotypically determined, it is possible to predict high selection efficiency in early generations based only on the weight of 1000 grains. Many authors have also established a high degree of genetic control of this trait and its high heritability.

The combination of two traits, "weight of 1000 grains" and "number of grains per ear", forms the resulting trait "weight of grain per ear", which is mainly used as a guide in individual selection for productivity. Since each of the component traits is laid down in certain stages of plant development against the background of various factors, it is important to be able to predict shifts in the values of traits in one direction or another, as well as their impact on productivity in different environments. Figures 1, 2, 3, 4 show the average values of the traits of parents and hybrids, by comparing which it is possible to determine their selection value, response to growing conditions, amplitude of genetic variability and patterns of inheritance of traits. The intersection points of the

lines correspond to the average values in the experiment. In 2015, the F1 generation was reproduced. Spike formation occurred under moisture deficiency combined with elevated air temperature. It is known that lack of moisture during this period can provoke the shedding of spikelets, flowers, reduce the length and grain content of the spike.

The Sevinj 44 variety had the highest yield (162.0 g/m²), the Baganskaya 95 variety had the lowest yield (92.8 g/m²), and the hybrids, as a rule, occupied an intermediate position with a bias towards the maternal form. A negative correlation was found between the grain size and the grain size under drought conditions ($r = -0.61$). In 2017, the F3 hybrid generation was analyzed. The main factors affecting wheat plants in the first half of the growing season were insufficient heat supply (the sum of effective temperatures for May-June was 58% of the norm) and excess precipitation (114% of the norm), which entailed strong tillering, development of vegetative mass and, as a consequence, dense crops, and a decrease in the productivity of individual ears. During grain filling, excess moisture (122% of the norm) provoked lodging, development of leaf diseases, and a decrease in the weight of 1000 grains.

A sharp deviation of conditions from normal should have caused the manifestation of VGS at the organism and population levels and changed the ranks of the studied samples for all productivity traits.

Low-stem varieties that are not prone to lodging and have an increased attracting ability of the ear show high yields under such conditions. The studies conducted showed the absence of reliable differences in the grain content of the ear in hybrids, which made it difficult to assess the genotypes. Genetic polymorphism was also weakly expressed in the weight of 1000 grains (respectively, in varieties and hybrids $V = 10.3$ and 6.2%). The previously isolated Kazakh variety Aktyube 3 was characterized by a low number of grains per ear (21.4 pcs.) and low yield (211.5 g / m²). High trait values were formed by Nandu, Line 3672h (number of grains per ear 26.7...27.3 pcs.), Sevindzh 44, Hoffman (weight of 1000 grains 42.4...42.5 g), Nandu, Bashkirskaya 28 (yield 282.2...300.6 g/m²). Among the hybrids, Baganskaya 95 x Aktyube 3; Nandu x Line, by weight of 1000 grains – Hoffman x Lubninka (40.1 g) and Sevindzh 44 x Aktyube 92 (40.3 g), which was also characterized by the highest yield (324.9 g/m²) stood out in terms of the number of grains per ear. The correlation between the F2 and F3 generations for the number of grains in an ear, 1000-grain weight and yield was $r = 0.46$; $r = 0.81$ and $r = 0.09$, respectively). The correlation between the number and size of grains decreased compared to the previous year and amounted to ($r = -0.35$), while the correlation between yield and ear productivity was insignificant ($r = 0.10...0.18$). In 2018, the ear formation period also took place at lower air temperatures (the sum of effective temperatures was 76% of the norm) and increased humidity (the average monthly precipitation for June was 122% of the norm), and grain filling and ripening took place in favorable weather conditions. It is important to note the higher genetic polymorphism of traits in parental varieties compared to hybrids, as can be seen from the scatter of points on the 2017-2018 graph.

References

1. Kilchevskiy, A.V. (2005). Genetiko-ekologicheskie osnovy selektsii rasteniy. *Informatsionnyy vestnik VOGIS*. 9(4), 518-526.
2. Dragavtsev, V.A. (2012). Uroki evolyutsii genetiki rasteniy. *Biosfera*. 4(3), 251-262.
3. Kostylev, P.I., Nekrasova, O.A. (2015). Izuchenie tipov nasledovaniya ryada priznakov myagkoy ozimoy pshenitsy i ee kombinatsionnoy sposobnosti. *Zernovoe khozyaystvo Rossii = Grain Economy of Russia*. (6):10-15.
4. Minkach, T.V., Selikhova, O.A. (2016). Geneticheskiy sdvig pri otbore gibridnykh potomstv po khozyaystvennotsennym priznakam. *Rossiyskaya selskokhozyaystvennaya nauka = Russian Agricultural Sciences*. (2-3).
5. Maletskiy, S.I. (2009). Semanticheskaya struktura ponyatiy «nasledstvennost'» i «evolyutsiya». *Informatsionnyy vestnik VOGIS*. 13(4), 820-852.
6. Inge-Vechtomov, S.G. (2010). Chto my znaem ob izmenchivosti. *Ekologicheskaya genetika = Ecological genetics*. 8(4), 4-9.

7. Piskarev, V.V., Pankin, A.I., Kapko, T.N. (2011). Izmenchivost', nasledovanie i geneticheskiy kontrol' produktivnosti kolosa sortov yarovoy myagkoy pshenitsy. *Sibirskiy vestnik sel'skokhozyaystvennoy nauki = Siberian Herald of Agricultural Science*. (11-12), 40-47.
8. Nikitina, V.I. (2006). Izmenchivosti nasledovanie massy zerna s kolosa u myagkoy yarovoy pshenitsy v usloviyakh lesostepi Vostochnoy Sibiri. *Vestnik KrasGAU = The Bulletin of KrasGAU*. (11), 3-59.
9. Börner, A., Schumann, E., Fürste, A., Göster, H., Leithold, B., Röder, M.S., Weber, W.E. (2002). Mapping of quantitative trait loci determining agronomic important characters in hexaploid wheat (*Triticum aestivum* L.). *Theor. Appl. Genet.* (105), 921-936.

Daxil oldu: 08.07.2024

Baxışa göndərildi: 22.08.2024

Təsdiq edildi: 20.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/40-44>

Gülü Mənsümov

Həsən Əliyev adına Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Aqrokimyəvi maddələr, bioloji preparatlar və bitki mühafizə vasitələrinin təhlili sektoru
gulumensimli98@gmail.com

Qızılı Cəfərova

Həsən Əliyev adına Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Aqrokimyəvi maddələr, bioloji preparatlar və bitki mühafizə vasitələrinin təhlili sektoru
jafarliqizilli@gmail.com

Bəhman Məmmədov

Həsən Əliyev adına Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Şəhur dayaq məntəqəsi
hhshenwhw51@gmail.com

Kartofun yetişdirilmə texnologiyası

Xülasə

Məqalədə kartofun insanların həyatında necə önəmli rol oynaması, əkilmə texnologiyası, kartof bitkisinə qulluq qaydaları, məhsuldarlığı qeyd edilir. Eyni zamanda kartof bitkisinin torpaq iqlim şəraiti, vegetasiya müddəti, suvarma texnologiyası qeyd edilir. Bu məhsulu yetişdirmək üçün ölkənin ən məhsuldar rayonları cənub çölləridir, burada kifayət qədər suvarma ilə kartof yüksək məhsul verə bilər. Eyni zamanda, yay aylarında bitkilərin yetişdirilməsi, bu dövrdə bitki inkişafı üçün şəraitin olduqca sərt olması qeyd edilir. Yüksək hava temperaturu, torpağın güclü istiləşməsi, tez-tez quru küləklər və qeyri-bərabər yağıntılar və s. Yuxarıda göstərilən bütün amillərin təsiri, xüsusilə orta yetişmə, gec və orta-gec növlər üçün kiçik kök yumrularının inkişafına səbəb olması qeyd edilir. Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında tədqiqat məqsədi ilə əkilmiş kartof növlərindən alınan nəticələr qeyd edilir.

Açar sözlər: kartof, texnologiya, vegetasiya, cücərmə, fotosintez, faraş, kök yumrusu, nişasta, spirt

Gulu Mansumova

Nakhchivan Agricultural Scientific Research Institute named after Hasan Aliyev
Sector of analysis of agrochemicals, biological preparations and plant protection products
gulumensimli98@gmail.com

Gizilli Jafarova

Nakhchivan Agricultural Scientific Research Institute named after Hasan Aliyev
Sector of analysis of agrochemical substances, biological preparations and plant protection
means
jafarliqizilli@gmail.com

Bahman Mammadov

Nakhchivan Agricultural Scientific Research Institute named after Hasan Aliyev
Sharur base station
hhshenwhw51@gmail.com

Potato Growing Technology

Abstract

The article mentions how potatoes play an important role in people's lives, planting technology, potato plant care rules, productivity. At the same time, the soil and climatic conditions of the potato plant, the vegetation period, and the irrigation technology were noted. The most productive regions of the country for growing this crop are the southern steppes, where potatoes can produce high

yields with sufficient irrigation. At the same time, it is noted that the conditions for growing plants in the summer months are quite harsh during this period. High air temperature, strong warming of the soil, frequent dry winds and uneven precipitation, etc. It is noted that the influence of all the above-mentioned factors leads to the development of small tubers, especially for mid-ripening, late and mid-late varieties. Also, the results obtained from potato varieties planted for research purposes in Nakhchivan Autonomous Respublic were mentioned

Keywords: *potato, technology, vegetation, germination, photosynthesis, farash, root tuber, starch, alcohol*

Giriş

Taxıldan sonra mühüm ərzaq sayılan kartof Cənubi Amerikada 8 min il bundan qabaq becə-rilməyə başlansa da, Avropaya XVI əsrdə ilk dəfə ispanlar tərəfindən gətirilmişdir (Dünyamalıyev, Məmməd həsənov, 2004: 7).

Azərbaycanda kartof bitkisi XIX əsrin birinci yarısında Rusiyadan gətirilərək yayılmağa başlamışdır. İlk dəfə Gədəbəy rayonunun Hacılar kəndinə 16 kq kartof gətirilmiş, sonralar oradan da onun toxumu respublikamızın başqa rayonlarına yayılmışdır. 1913-cü ildə Azərbaycanda cəmi 6 min hektar sahədə kartof əkilmiş və onun məhsuldarlığı hektardan 65 sentner (6,5 ton) olmuşdur. Hazırda kartof, əsasən, respublikamızın dağlıq və dağətəyi rayonlarında, faraş (təzə) kartof isə Lənkəran-Astara, Qazax-Gəncə zonalarının suvarılan aran yerlərində və Abşeronda istehsal olunur. Respublikaya İrandan və Türkiyədən də kartof gətirilir (Dünyamalıyev, Məmməd həsənov, 2004: 8).

Tədqiqat

Kartofun tərkibində insan orqanizmi üçün lazım olan bir sıra qiymətli maddələr: nişasta, zülal, mineral duzlar və müxtəlif vitaminlər vardır. Belə ki onun kökyumrusunda 75 % su, 20,45 % nişasta, 2 % zülal, 0,3 % şəkər, 0,15 % yağ, 1 % sellüloza (birləşdirici toxuma), 1,1 % kül və bir sıra vitaminlər vardır (Yusifov, 2011: 211).

Kartof yüngül mexaniki tərkibli, normal havalandan, qumsal, humusla zəngin, qara və meşə altından çıxmış torpaqlarda daha intensiv inkişaf edir, yumrular tez böyüyür, nəticədə məhsuldarlıq artır. Ağır, gilli, gillicəli və zəif havalandan torpaqlarda kartofun məhsuldarlığı aşağı olur. Azərbaycanda aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kartof bitkisi ağır torpaqlarda yüngül torpaqlara nisbətən 5-6 gün gec inkişaf edir (Hümbətov, Şabanov, Verdiyeva, 2013: 75).

Kartof bitkisinin iqlim şəraitinə olan tələbatı. Əkin müddətini elə seçmək lazımdır ki, həm şaxtalara düşməsin, həm də isti aylarda əkilməsin. Əgər hava şəraiti mülayim olarsa, yəni torpaqda əkin üçün yararlı istilik yaranarsa, onda faraş kartofun əkini fevralın axırında və martın əvvəlində əkilməsi məsləhət görülür (Ehivazov, Abbasov, Agaev, 2016: 33).

Kartof bitkisinin vegetasiya müddəti. Erkən yazda əkilən kartofun vegetasiya dövrü ərzində 6-8 dəfə suvarılması tövsiyə olunur. Tez yetişən sortları aran zonalarda, orta və gec yetişən sortları isə dağlıq və dağətəyi bölgələrdə əkilməsi daha məqsədə müvafiq hesab olunur. Tezyetişən sortlar üçün 50-60 gün, orta müddətə yetişən sortlar üçün 60-80 gün, gec yetişən sortlar üçün 80-120 gün vaxt tələb olunur (Alipijeva, Vasiljeva, 1990: 271).

Kartof bitkisinin suya olan tələbatı. Dəmyə şəraitində təsiredici maddə hesabı ilə kartof əkininin hər hektarına verilmiş 150 kq azot gübrəsi məhsuldarlığı 50-100 sentner artırdığı halda, suvarma şəraitində bu rəqəm 2 dəfə artaraq 120-200 sentner ola bilər. Torpaq-iqlim şəraitindən, sort xüsusiyyətindən və istehsal təyinatından asılı olaraq vegetasiya müddətində kartof bitkisinin bir hektarının suvarılma norması 800-dən 1500 kubmetrədək dəyişilir (Ustimenko, Sherbakov, 1983: 179).

Respublikamızda geniş yayılmış kartof bitkisinin məhsuldarlığının artırılmasında əsas təsiredici amillərdən biri mineral gübrələrdir. Həm də bu bitki ən çox kalium (K) gübrəsini mənimsəyir. Çünki kalium (K) elementi bitki hüceyrələrində protoplazmanın normal vəziyyətini təmin edir, bitkilərdə maddələrin hərəkətinə kömək edir. Xüsusən fotosintez prosesində bu elementin müsbət təsiri çox böyükdür. Əgər payızda şumdan qabaq üzvi və mineral gübrələr torpağa verilməyibsə, onda yazda iqlim şəraitinə uyğun olaraq fevralın axırı və martın ilk on günlüyündə

həmin, payızda şumlanmış sahəyə 250-300 kq fosfor, 150-200 kq kalium, eləcə də 10-20 ton çürümüş peyin, 5-10 ton quş zılı verməklə pərşum edilməli, sahələr malalanmalı, hamarlanmalı, əkinə yararlı hala gətirilməlidir (Korshunov, 2003: 157). Kartof əkini başa çatdıqdan sonra havanın nisbi rütubətindən asılı olaraq kartof sahəsi suvarılmalıdır. Bu da gələcəkdə alağ otlarına qarşı kimyəvi mübarizə aparmağı asan edir. Kartof, adətən, 20-25 gün ərzində cücərməyə başlayır. İlk cücərtilər alınan zaman paralel olaraq alağ otları çıxmağa başlayır. Bu zaman həmin alağ otlarını məhv etmək üçün kimyəvi mübarizə aparmaq məqsədilə “Metrobuzim” preparatı ilə çiləmə aparılmalıdır (10, 2021: 2).

Kartof cücərtiləri 10-15 sm olarkən rotalı mala ilə, kiçik sahələrdə isə əl ilə birinci dibdoldürmədən əvvəl yaxşı olar ki, hər hektara 100-120 kq azot gübrəsi səpilməli və sonra dibi doldurulmalıdır. Qeyd etmək istərdim ki, kartof bitkisi suya olduqca tələbkar bitki olduğundan havanın nisbi rütubətindən asılı olaraq hər 8-10 gündən bir sahə suvarılmalıdır (Babayev, 1992: 129). Kartof bitkisi torpaqda kök sistemi ətrafında 70% rütubət olan halda hər zaman daha yüksək məhsul verir. Bitkinin ən çox suya tələbatı isə çiçəkləmə fazasında olur. Bitkinin boyu 30 sm olan zaman II dibdoldürmə aparılmalıdır. II dibdoldürmə universal aqreqatla aparılmalı, eyni zamanda II yeşləmə zamanı azot gübrəsi verilməlidir. Əgər sahədə məftil qurdları müşahidə olunarsa, bu zaman II yeşləmə gübrəsi (azot) ilə birlikdə hər hektara 5 kq normasında Sevin və Rigent preparatı gübrəyə qarışdırılaraq sahəyə verilməlidir (12).

Kartofun xəstəlikləri və zərərvericiləri. Kartof istehsalının artırılması üçün edilən səylərə baxmayaraq, xəstəlik və zərərvericilər hesabına məhsuldarlıq 40-50% aşağı düşür. Bunlardan 10% virus xəstəlikləri (qırışlıq mozaika, zolaqlı mozaika, yarpaq qatlanması), 20% göbələk xəstəlikləri (fitofthora, alternarioz, xərcəng, boz çürümə, adi dəmgil, stolon çürüməsi, quru çürümə, yumruların yaş və həlqəvi çürüməsi), 20% isə bakterial xəstəliklərinin (don vurma, qara ayaq) payına düşür. Bunları aradan qaldırmaq üçün vaxtında profilaktiki mübarizə tədbirlərindən istifadə etmək lazımdır. Ölkəmizin bütün bölgələrinə ən çox ziyan vuran fitofthoroz xəstəliyidir. Bu xəstəliklərə qarşı 80%-li Ditan M 45, Saneb 80, poliran, tekto, Aqat-25 K, Bravo, 70%-li Antrakol və s. dərmanlarla norma üzrə mübarizə aparılmalıdır (Dünyamaliyev, Məmmədhasənov, 2004: 77).

Sadalanən xəstəliklərin saxlanan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün kartofun saxlanma şəraitinə diqqət yetirmək lazımdır (Dünyamaliyev, Məmmədhasənov, 2004: 111).

Kartof bitkisinin əkildiyi əksər ölkələrdə, eləcə də bizim respublikamızın bölgələrində ən çox yayılmış zərərvericilər kolorado böcəyi, kartof nematodu, məftil qurdları, kartof güvəsi, xallı böcək, böyük və yaşıl şəftəli mənənəsidir. Bu zərərvericilərə qarşı norma üzrə Ambuş 325, Hektas maestro (0.1 lha), hektas hekplan (0.1 kq-hadesis 2.5%, Nurell 20% q.e, zolon q.e və s. pestisidlərdən istifadə etmək olar (Seyidəliyev, Qurbanov, Məmmədova, 2014: 146).

Kartofun ən təhlükəli zərərvericisi Kolorado kartof böcəyidir. Əgər Kolorado kartof böcəyinin yaşlı fərdi müşahidə olunarsa, bu zaman onlar çox zərər verməz. Ana fərdlərin kartof yarpaqlarının altına qoyduqları yumurtaları diqqətlə izləmək lazımdır. Yumurtadan sürfələr 8-14 gün ərzində çıxırlar. Kolorado böcəyinin sürfələri çıxan zaman hər hektara 180-200 kq normasında, “Konfidor” preparatı çilənməsi məqsədə uyğundur (Dünyamaliyev, Məmmədhasənov, 2004: 99).

Kartofun qorxulu zərərvericilərdən biri də kartof bitidir. Bu zərərverici kartof yumruları 40-60 qram olan zaman və məhsul yığılmasına az qalmış daha çox zərər verir. Belə ki kəpənək öz yumurtasını kartof koluna qoyur və çıxmış sürfələr kök sisteminə doğru hərəkət edərək kartof yumrularını zədələyir, zədələnmiş yumrular növbəti vegetasiya suvarmaları zamanı qaralaraq qoxur.

Kartof güvəsinə qarşı hər hektara 1 litr normasında “Diazinon” və ya 300 qram “Konfidor” çilənməlidir. Amma əkinçilər kartof güvəsinin yumurta qoyduğu sürfələri çıxdığı an diqqətlə izləməlidirlər ki, yumurtalardan sürfələr çıxan an kimyəvi mübarizə aparılsın. Yuxarıda qeyd olunan əməliyyatlar və aqrotexniki becərmələr 90% mexanikləşdirildiyindən məhsul yetişərkən kartofun çıxarılması əməliyyatı kartof çıxaran maşın ilə aparılmalıdır. Sahədəki kartofun kisələrə doldurularaq satışa getməsi prosesi əl əməyi ilə aparılır (Dünyamaliyev, Məmmədhasənov, 2004: 109).

Qeyd olunan texnoloji əməliyyatlara və aqrotexniki tədbirlərə düzgün əməl olunarsa, hər hektar kartof sahəsindən 15-35 ton məhsul götürmək mümkündür (11, 2015: 1).

Akademik Həsən Əliyev adına Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun “Aqrokimyəvi maddələr, bioloji preparatlar və bitki mühafizə vasitələrinin təhlili” sektorunun böyük elmi işçisi və elmi işçisi tərəfindən 5 illik plan proqramına əsasən İnstitutun Şərur dayaq məntəqəsinin təcrübə sahəsində tədqiqat məqsədilə 05.04.2024-cü il və 09.04.2024-cü il tarixində 6 sort üzrə (Bamba, Arizona, Aqriya, Hermes, Gədəbəy, Şampion) kartof əkini aparılmış, qeyri üzvi gübrələr tətbiq edilmiş, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirləri aparılmışdır. Aparılan tədqiqatın vegetasiya müddəti ərzində biometrik və fenoloji ölçmələr aparılmışdır.

Nəticə olaraq tədqiqatı aparılan 6 kartof sortunda hər sort üzrə bitki boyu, hər bitkidə yumruların sayı və yumruların orta çəkisi ölçülmüşdür. 28.08.2024-cü il tarixdə kartof yığılı aparılmışdır. Ən sonda məhsuldarlıq hesablanaraq çıxarılmışdır. Ən yüksək məhsuldarlıq isə Hermes və Arizona sortlarında müşahidə olunmuşdur.

Kartofun məhsuldarlıq cədvəli

	Sortun adı	Sahəsi (ha)	Əkin sxemi	Məhsuldarlıq (kq)
1	Hermes (S.tuberosum)	0,012	70 x 30 sm	50
2	Arizona (S.tuberosum)			50
3	Şampion (S.tuberosum)			40
4	Aqriya (S.tuberosum)			40
5	Gədəbəy-yerli (S.tuberosum)			30
6	Bamba (S.tuberosum)			30

Tədqiqatın məqsədi Muxtar Respublika şəraitində məhsuldar sortların 5 illik plan-proqram əsasında öyrənilərək fermer təsərrüfatlarına tövsiyyə etməkdir.

Nəticə

1. Kartof bitkisinde yarpaqların böyüməsi və bioloji kütlənin toplanması mineral gübrələrin dozalarından və formalarından, eləcə də bitkinin inkişaf fazalarından asılı olaraq geniş miqyasda dəyişir.

2. Gübrələrin tətbiq edilməsi bitkilərdə yarpaq səthini, bioloji kütlənin miqdarını və məhsuldarlığı xeyli artırır. Bu zaman həmin göstəricilərin qiymətləri kaliumlu gübrələrin sulfat formalı variantlarında daha yüksək olur.

Ədəbiyyat

1. Dünyamalıyev, M., Məmməd həsənov, N. (2004). *Kartofçuluq*.
2. Yusifov, M. (2011). *Bitkiçilik*. Dərslik.
3. Ustimenko, Q.V., Şerbakov, M.İ. (1983). *Tarla bitkiləri aqrotexnikasının əsasları*. Maarif.
4. Alıpiyeva, M., Vasilyeva, V. (1990). *Həvəskar tərəvəzçiyə 666 məsləhət*. Azərnəşr, 293 s.
5. Korshunov, A.B. (2003). *Kartofel' Rossii*. T.1.
6. Hübətov, H.S., Şabanov, M.C., Verdiyeva, R.C. (2013). *Şirəli yem bitkiləri*. "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi.
7. Ehivazov, A.G., Abbasov, R.A., Agaev, F.N. (2016). *Vliyanie sposob tekhnologii vzdelyvaniya na fotosinteticheskuyu sposobnos' rastenii kartofelya / 8-ci Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları*. 03-04.11.2016. I cild, 32-35 s.
8. Seyidəliyev, N., Qurbanov, F., Məmmədova, M. (2014). *Toxumşünaslıq*. Dərslik. "MBM".
9. Babayev, M.P. (1992). *Tərəvəzçinin məlumat kitabı*. Azərnəşr.
10. <https://azgubre.az/cultivation/kartof-ekininde-duzgun-suvarma--qaydalari>
11. https://az.wikibooks.org/wiki/Kartof%C3%A7uluq/Kartofun_torpaq-iqlim
12. <https://azgubre.az/cultivation/kartofun-duzgun-ekin-qaydalari>

Daxil oldu: 18.07.2024

Baxışa göndərildi: 22.08.2024

Təsdiq edildi: 20.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova	
Ekoloji dilçilik	9
İradə Kərimova	
“Qara” arxaik komponentli toponimlər leksik-semantik müstəvidə	15
Təranə Nağıyeva	
Cümlədə söz sırası sintaktik təkamülün aspektlərindən biri kimi	20
Sevinc Talıbova	
Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli alınmalar	25
Yeganə Salahova	
Şeir dilində sifətdən ibarət dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri	30

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Sevinj Alakbarova	
Heritability and Variability of Productivity Traits in Spring Soft Wheat Hybrids of the First to Fourth Generations	35
Gülü Məsumova, Qızıllı Cəfərova, Bəhman Məmmədov	
Kartofun yetişdirilmə texnologiyası	40

İmzalandı: 27.09.2024
Onlayn çap: 30.09.2024
Format: 60/84, 1/8
H/n həcm: 5,75 ç.v.
Sifariş: 798

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr., 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

the fact that the \mathbb{R}^n -valued function \mathbf{f} is continuous at \mathbf{a} if and only if each of its components f_i is continuous at \mathbf{a} . This is a useful theorem, and it is worth noting that the converse of this theorem is also true.

Theorem 1.1.10. Let $\mathbf{f} = (f_1, \dots, f_n)$ be a function from \mathbb{R}^m to \mathbb{R}^n . Then \mathbf{f} is continuous at \mathbf{a} if and only if each component function f_i is continuous at \mathbf{a} .

Proof. Suppose \mathbf{f} is continuous at \mathbf{a} . Let $\epsilon > 0$ be given. Then there is a $\delta > 0$ such that $\|\mathbf{f}(\mathbf{x}) - \mathbf{f}(\mathbf{a})\| < \epsilon$ whenever $\|\mathbf{x} - \mathbf{a}\| < \delta$. But $\|\mathbf{f}(\mathbf{x}) - \mathbf{f}(\mathbf{a})\| < \epsilon$ implies that $|f_i(\mathbf{x}) - f_i(\mathbf{a})| < \epsilon$ for each i . Hence each f_i is continuous at \mathbf{a} .

Conversely, suppose each f_i is continuous at \mathbf{a} . Let $\epsilon > 0$ be given. For each i , there is a $\delta_i > 0$ such that $|f_i(\mathbf{x}) - f_i(\mathbf{a})| < \epsilon/n$ whenever $\|\mathbf{x} - \mathbf{a}\| < \delta_i$. Let $\delta = \min\{\delta_1, \dots, \delta_n\}$. Then $\|\mathbf{f}(\mathbf{x}) - \mathbf{f}(\mathbf{a})\| < \epsilon$ whenever $\|\mathbf{x} - \mathbf{a}\| < \delta$. Hence \mathbf{f} is continuous at \mathbf{a} .

Example 1.1.11. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.12. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.13. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.14. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.15. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.16. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.17. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.18. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.19. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.20. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.

Example 1.1.21. Let $\mathbf{f} = (f_1, f_2)$ be a function from \mathbb{R}^2 to \mathbb{R}^2 defined by $f_1(x, y) = x^2 + y^2$ and $f_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$. Then \mathbf{f} is continuous at $(0, 0)$ because each component function is continuous at $(0, 0)$.